

JUHÁSZ PÉTER

A KORA ÁRPÁD-KORI HELYNEVEKRŐL

A magyar kutatás évtizedek óta a magyar honfoglalást olyan nagyszabású népmozgásnak tekinti, amelynek során a Kárpát-medence népességének legnagyobb része kicserélődött. Ez a felfogás Kniezsa Istvánnak a modern helynévkutatás alapjait megteremtő munkáin alapszik.¹ Kniezsa hangsúlyozta, hogy a magyarság által megszállt terület, minden szláv szórvány ellenére is, lényegében magyar nyelvűnek tekinthető.² Ugyanígy vélekedett korai helynévanyagunkat az 1970-es évek közepén nagy alaposággal újra feldolgozó Kristó Gyula is: „Ennek a felfogásnak feltétlen bizonyosságot szolgáltató példája, hogy a Kárpát-medence korai földrajzi nevei nagy (vagy döntő) többségükben csak a magyarság névadásából vezethetők le.”³

Kristó 2000-ben megjelent munkájában azonban a korábbi felfogás felülvizsgálatát tartotta szükségesnek, minthogy az 1938 óta eltelt 62 év során Kniezsa munkáját csak felhasználták; tovább senki nem fejlesztette, megállapításainak szembesítésére az újabban megismert tudományos eredményekkel senki sem vállalkozott.⁴ 1938 óta valóban óriási jelentőségű tudományos eredmények születtek, amelyek az Árpád-kori helynévanyag tanúvallomását is átértelmezik a korabeli etnikai és nyelvi viszonyok szempontjából. Kristó elemzése nemcsak a hasonló elemzések hiánya miatt bír fontossággal, hanem azért is, mert szorosan kapcsolódik a korabeli magyarság régóta vitatott életmódjához, valamint a helyben talált lakosság asszimilációjának a magyar kutatás által szinte teljesen mellőzött problémájához.

Kristó bírálta Kniezsa megállapításait: „Már közel két évtizeddel ezelőtt erős gyanú élt bennem, hogy a Kniezsa-féle térkép – még erős megszorításokkal is –

¹ Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században. In: Szt. István emlékkönyv. Budapest, 1938. Reprint kiadás, Lucidus kiadó. Kisebbségkutatás könyvek. Budapest, 2000. (továbbiakban: Kniezsa, 2000.), Uő: Kelet-Magyarország helynevei (Bp.1943–44.). Reprint kiadás, Lucidus kiadó. Kisebbségkutatás könyvek (Bp. 2001.) (továbbiakban: Kniezsa, 2001.)

² Kniezsa, 2000. 452.

³ Kristó Gyula: Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. Tomus LV. Szeged, 1976. 7. (továbbiakban: Kristó, 1976.)

⁴ Kristó Gyula: Magyarország népei Szent István korában. In: Századok 134. (2000.), 3–44. (továbbiakban: Kristó, 2000.) 3.

csak a XI. század végi etnikai állapotok bemutatására alkalmas, amikor már hosszabb idő óta bizonyosan éltek ott magyarok, akiktől a terület magyar helynévanyaga származik.” Kristó joggal bírálta felül – mai ismereteink tükrében – Kniezsa történeti bizonyítékait, a honfoglaló törzsek szállásterületének Hóman Bálint által megállapított elhelyezkedését, az Árpád-kori magyar határvédelemről Karácsonyi János által végzett kutatásokat.⁵ Ugyanez a helyzet a ma már idejétmúlt régészeti bizonyítékokkal is, amelyek Hampel és Roska kutatásain alapultak.⁶ Kristó alapproblémának tartotta, hogy a Kniezsa által felhasznált okleveles anyag túlságosan nagy időtávlatot foglal magába: az 1001 és 1121 közötti 120 évet: „Ennyi idő alatt nyelvcsere mehet végbe, vagyis a nyelvi viszonyok teljesen átalakulhatnak, azaz e 120 év adatait aligha lehet közös nevezőre hozni.”⁷ Véggövetkeztetése: „Magyarország helynévanyagának szembeszökő magyar jellege”⁸ csak a 11. század végére igaz, ezzel szemben: „A vizsgálathoz igénybe vett, döntően nyelvi adatok alapján az derül ki, hogy a 11. század első évtizedeiben a Kárpát-medencében a számra legnépesebb csoportot a szláv nyelven beszélők tették ki.”⁹

Kristó a magyarok életmódját az egész 10. század során nomádnak határozta meg, úgy látta, helynevek letelepülésükkel párhuzamosan csak a század végén kezdtek kialakulni.¹⁰ Ezért a képzetlen személynévből alakult helyneveket nem tekintette magyar névadásúnak: „A személynévi eredet gyanújába vont, általunk tárgyalandó helynevek a névadás korai szakaszából valók, olyan korai időben jegyzték le, amikor a magyarok még alig három emberöltő óta éltek csak a Kárpát-medencében.” „[A] személynév viselője »karnyújtásnyira« (emlékezetháron belül) élt, s a személy török, illetve szláv neve pontosan annyira etnikumjelölő, mintha egyenesen köznévből, azaz személynévi lépcsőfok közbeiktatása nélkül jött volna létre a földrajzi név.” „Ha szláv vagy török eredetű nevet viselő személy nevéből alakult pusztai helynév a 13–15. század folyamán bukkan fel, ez az eljárás indokolható, hiszen nem lehet tudni, hogy a névadó mikor élt, és a névadás mikor történt. 1000-1010 körüli adatok esetén azonban ez aligha megengedhető eljárás. Ilyen esetekben ugyanis teljesen egyértelmű: a szláv, török személynévet a magyarok nem adhatták a 8–9. században a településnek, hanem csakis a honfoglalást követően, vagyis valamikor 900 után, amikor maguk is megjelentek a

⁵ Kristó, 2000. 5–6.

⁶ Kristó, 2000. 10.

⁷ Kristó, 2000. 7.

⁸ Kniezsa, 2000. 455.

⁹ Kristó, 2000. 41.

¹⁰ Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. In: Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged, 1995. (továbbiakban: Kristó, 1995.), 205–206. Uő: A Kárpát-medence X. századi helyneveiről. In: Magyar Nyelv 93. 1997. 129-135. (továbbiakban: Kristó, 1997.) 204.

térségben, de ekkor a névadó személy szláv, török neve egyszersmind etnikumjelölő is volt.” Kristó tehát az egyszerű személynévből, nominatívuszos névadással létrejött helyneveket, ha azok nem magyar, hanem szláv, illetőleg török személynévből származtak, szláv vagy török névadásúnak tekintette.¹¹

A fentiekben kifejtettek alapján Kristó első körben a 11. század elejéről származó okleveles helynévanyagot vizsgálta meg az egykorú etnikai helyzet tisztázása érdekében: „Összesen tehát 51 későbbi és mai település Szent István-kori elődjét, annak fennállását lehet a kortárs hiteles források alapján kimutatni.”¹² Ezek közül eredményei szerint 17 (36%) magyar, 21 (45%) szláv, 7 (15%) török és 2 (4%) német névadású.¹³ Második körben a Szent István korában nagy valószínűséggel létezett várispánságok, püspökségek és kolostorok neveit fogja vallatónak. A várispánságok közül 10 (37%) magyar, 12 (44%) szláv, 4 (15%) török és 1 (4%) német. A továbbiakban „kísértetiesen a korábban már tapasztalt arányok jelentkeznek”: a püspökségek közül 3 magyar (Csanád, Eger, Győr), 4 szláv (Bihar, Pécs, Vác, Veszprém), török pedig 2 (Esztergom, Kalocsa).¹⁴ A monostorok közül a következők biztosan léteztek Szent István korában: (Pécs)Várad, Szent Márton (Pannonhalma), Bakonybél, Zalavár, Tornowa (Somlóvásárhely), Zobor, Marosvár. A „Várad” név egykorú forrásban nem szerepel, a számításba jövők közül Bél magyar vagy szláv, Tornowa és Zobor szláv névadású, a Zala és a Maros szláv közvetítésű a magyarban.¹⁵ Ezek után a Szent István halálát követő időszak okleveleit vizsgálta. Elsőként az 1055. évi Tihanyi alapítólevélről állapította meg: „a nagyobb helyek, az irányjelzők szláv (kisebb mértékben török) eredetű nevek, a határjárásban szereplő, mikrotoponímiai funkciójú nevek viszont döntően magyarok. Ez önmagában arra mutat, hogy a fontosabb objektumok (települések, tavak) nevét a magyarok átvették a szlávoktól, a településeken belüli határrészeket viszont maguk nevezték el.” „Az e vidéken élő magyar közösség nyilván számbeli túlsúlyban volt a szlávokkal szemben...”¹⁶ Az 1061-es zselicszentjakabi alapítólevélben a biztosan a Dél-Dunántúlra lokalizálható helynevek közül az egyetlen magyar a Kapos folyó neve, míg a többi helynév nagyrészt szláv: „Dél-Somogynak tehát a 11. század első felében nagyrészt szláv lakossága lehetett.” Szabolcs, Szatmár és Zemplén korai etnikai viszonyairól az 1067 körüli százdi alapítólevél alapján a következő megállapításra jutott: „A szláv toponímia gyakorta váltakozik a magyar-

¹¹ Kristó, 2000. 16–17.

¹² Kristó, 2000. 15.

¹³ Kristó, 2000. 19.

¹⁴ Kristó, 2000. 21.

¹⁵ Kristó, 2000. 22.

¹⁶ Kristó, 2000. 23.

ral, és nagyjából azonos számban fordul elő.¹⁷ Az 1075. évi garamszentbenedeki alapítólevél a Tisza Szolnok és Csanytelek közé eső szakaszát, valamint a nyugati Felvidék helyneveit mutatja be. Kristó a Tisza vidékén egyenlő arányú szláv és magyar népséget, a nyugati Felvidéken némi szláv túlsúlyt állapított meg.¹⁸ A szláv népség kimutatásakor nagy hangsúlyt helyezett a pusztá személynévből keletkezett helynevekre: „Amikor Veszprém elnyerte nevét, nyilván egy személy nevét ruházták a településre.” Ez a szláv „személynév önmagában vált helynévvé, a névadók magyarok (esetleg törökök?) voltak, viszont a településen szláv ember (alkalmasint szláv népcsoport) élt.”¹⁹ Csongrád környékének helyneveire szláv–magyar kettősség jellemző: „A település és határrésznevek jórészt szláv és török eredetűek.” Ugyanakkor leszögezte, hogy „igaz jobbra személynévi áttételen keresztül”. Véggkövetkeztetése: a 11. század első harmadában a Kárpát-medencében „A magyar és a szláv településnevek nagyjából egyenlő arányban lehettek (néhány területen azonban enyhe szláv túlsúly figyelhető meg)”²⁰

Kristó korai okleveleink helynévanyagának nyelvi háttérét az etnikai arányokkal közvetlen párhuzamban állította tehát. Hoffmann István viszont arra mutatott rá, hogy a vizsgált 11. század eleji oklevelek korának nyelvi viszonyaira nem adhatunk felvilágosítást az annál jóval, akár egy évszázaddal is korábban keletkezett nevek, holott Kristó egy évszázadnyinál jóval nagyobb pontossággal kívánta meghatározni a népségi arányok időbeli változásait. Hoffmann álláspontja szerint a dokumentált helynevek az egykorú népség nyelvi viszonyait tükrözhetik elsősorban. A Tihanyi alapítólevél Castelic vagy Lupa helyneveinek esetleges szláv névadása nem zárja ki magyarok általi használatukat 1055-ben, a Castelic név hangtani szempontból inkább magyar nyelvhasználatot jelez, a Lupa eredete pedig teljesen bizonytalan. A Bolatin~Balatin viszont magyar névhasználókra utal, mert szlávul Blatin-ként szerepelne. Maga a „Tihany” név, lévén csak a magyarra jellemző pusztá személynévi névadás eredménye, így csak akkor lehetett szláv nyelvi használatú, ha átkerült a szláv nyelvekbe is. A Knez forma is inkább magyar névadású lehet, a hangrendi igazodás hiánya (Kenéz>Knez) nem kizáró oka magyar használatának. Az Uluues megaia név török eredetű előtaggal és szláv eredetű utótaggal magyar nyelvi szerkezetben aligha lehet kétnyelvűségre utaló kifejezés. A névadás és a használat szempontjából is kizárólag magyar nyelvűekhez kapcsolható, nem lehet török vagy szláv, etnikai következtetést csak ennek figyelembevételével vonhatunk le belőle. Hangsúlyozta, hogy vegyes nyelvű területeken a nevek jelentős része semmiféle eltérést nem mutat az egyes nyelvekben,

¹⁷ Kristó, 2000. 24.

¹⁸ Kristó, 2000. 25.

¹⁹ Kristó, 2000. 16–17.

²⁰ Kristó, 2000. 25–26.

csak a helynevek egy részében fogható meg elkülönítő nyelvi kritérium, ami erősen korlátozza a helynévi szórványok ilyen jellegű felhasználhatóságát.²¹

Kristó komoly súlyt helyezett a puszta személynévből alkotott helynevekre, amikor több esetben a szláv eredetű személynévből származó helynevek alapján szláv népességet feltételezett az adott település környezetében. Eközben azonban a névadás magyar mivoltát is leszögezte, mely tény a szláv népesség egykorú jelenlétét bizonyíthatatlanná teszi. A településnév és a névadók viszonyának tisztázása elengedhetetlen az etnikai hovatartozás mérlegelése során. A szakirodalom a települések névadóit elsősorban az elnevezett település környezetében élőkkel azonosítja. Így vélekedett Moór Elemér és újabban Kristó is. Álláspontja szerint a helynév a legtöbb esetben a névadó környezet, a szomszédok etnikumát minősíti.²² Ilyenek például a népnévből keletkezett helységnevek, melyek nevük magyar névadása következtében (Lengyel, Csehi, Oroszi, Németi) a névadó környezet magyarságára utalnak. Korábban azonban éppen Kristó bírálta településtörténeti alapon Szabó Istvánnak a környezet névadását egyoldalúan hangsúlyozó nézetét.²³ Úgy látta, hogy a zárt természeti gazdálkodás idején, a 10–11. század gyér népsűrűségi viszonyai mellett sokkal kisebb volt a szerepe a környezetnek a névadásban, mint a 13–14. század fejlettebb viszonyai mellett, a gyakran költöző falvaknak nem is nagyon lehetett közeli és tartós szomszédsága.²⁴ Aligha jogosult eljárás tehát a magyar nyelvterület belsejében feltűnő néhány korai szláv eredetű nevet viselő település alapján szláv névadó környezetre gondolni, ezek távolabbról beköltöző szláv népesség által létrehozott nyelvi szigetek is lehettek. Mindezt figyelembe véve és a török személynévekből keletkezett helynevek török vagy magyar névadásának bizonytalanságát is szem előtt tartva a Szent István korából adatolt helynevek esetében a magyar/török és szláv helynevek aránya a Kristó által megállapított 36:45-ről 40:40-re, a várispánságok esetében 37:44-ről 60:26-ra módosul. A püspökségi székhelyek esetén pedig a 9 helynévből a Kristó szerinti 3 magyar, 4 szláv helyett 6 magyar/török 1 szláv lesz az arány.

Kristó egy másik munkájában négy legkorábbi oklevelünk segítségével a magyar helynévadás kialakulásának kronológiai sorrendjét kívánta megállapítani. Ezek az 1002-re keltezett pannonhalmi alapítólevél, az 1009-es veszprémi okle-

²¹ Hoffmann István: A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás (A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései). Akadémiai doktori értekezés, Debrecen 2007. (továbbiakban: Hoffmann I., 2007.) 98–99.

²² Moór Elemér: A nomád magyar törzsek X. századi szállásterületei a Kárpát-medencében. In: Nyelvtudományi Értesítő 70. (1970.), 45–50. (továbbiakban: Moór, 1970.) 45. Kristó Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest, 2003. (továbbiakban: Kristó, 2003.) 17.

²³ Hoffmann I., 2007. 116.

²⁴ Kristó, 1976. 9.

vél és a pécsi alapítólevél, valamint az 1018 körüli veszprémvölgyi alapítólevél.²⁵ Kristó a legkorábbinak a veszprémvölgyit tekintette: „ha nem tudnánk, hogy ezek a helynevek a veszprémvölgyi alapítólevélben, mintegy száz évvel a magyar honfoglalás után maradtak ránk, akár arra is gondolhatnánk: ez a szláv-onogur kevert népesség szláv és török névadását tükröző helynévanyag, amelynek adaptációjában a magyarok a passzív átvevő szerepét játszották, s még nem hagyták rajta a helynévadáson a maguk finnugor nyelvének félreismerhetetlen lenyomatát.” Álláspontja szerint, ha a magyar eredetű helynévanyag hiánya valóban az oklevél legkorábbi mivoltát mutatja, akkor a másik háromban már jelentkezniük kell a magyar névadás nyomainak.²⁶ Vizsgálatuk nyomán egy olyan fejlődési sort állapított meg, amely „a veszprémvölgyi alapítólevéltől az 1055. évi tihanyi alapítólevélíg vezet, amelynek 76 helyneve közül túlsúlyban vannak az uráli, finnugor, stb. eredetűek”. Végül megállapította: „a X. század végén a Kárpát-medence helynevei döntő mértékben szláv (és török) helynevek voltak, hiszen e népek adtak nevet a letelepedett életmóddal együtt járó, szilárdan rögzült, immár nem változó településeinek. A magyarok esetében ekkor még – mint Moór Elemér megfogalmazta – csak valakinek lehetett menni, de nem valahová.” Nézete szerint ebben az időszakban alakult ki és erősödött meg a magyar helynévadás, eljutott a magyarság a letelepedettség azon fokára, amikor már a helyeket kellett megnevezni. A magyar nyelv a kialakuló állam nem hivatalos nyelveként lett fokozatosan a többség nyelve.²⁷

Kétségtelenül logikus okfejtését azonban a rendelkezésre álló helynévanyag földrajzi megoszlása erősen gyengíti, hiszen a tárgyalt oklevelek helynévanyagát térképre vetítve azonnal szembetűnik, hogy az egyes oklevelekben szereplő helynevek egymást nem fedő, egymással nem érintkező területeken találhatók, vagyis az oklevelek nem ugyanazon terület helynévanyagának változásairól tanúskodnak, nem egyazon régió névanyagának fejlődési folyamatát mutatják. Amikor a legkorábbinak tekinthető veszprémvölgyi oklevélben szereplő területeken a helynevek tanúsága szerint szláv lakosság élt, a Tihanyi alapítólevélben szereplő somogyi területen már élhetett letelepült magyar nyelvű lakosság, hiszen innen nincsen korábbi szláv lakosságot igazoló adatsorunk. A közvetlenül szomszédos, már 1009-ből a veszprémi oklevélből ismert terület helynévanyaga zömében magyar lakosságról tanúskodik, miként a többi említett oklevél is. Végző soron tehát csak egy oklevél igazol zömében szláv lakosságot, de nagy területen, az egész Dél-Dunántúlon elszórt, kis csoportokban, a szláv helynévanyag fokozatos lecserélődése ezért nem dokumentálható.

²⁵ Kristó, 1997. 200.

²⁶ Kristó, 1997. 202.

²⁷ Kristó, 1997. 204.

Kristó a magyarok a 10. század végéig fennállt nomadizmusát, földművelésük és állandó településeik hiányát megállapítva a magyar régészet által a korabeli magyar köznépek tulajdonított régészeti kultúrát („Bijelo Brdo” kultúra), amelyhez a 10–11. századi Kárpát-medence lakosságának döntő többsége tartozott,²⁸ a szlávokhoz kötötte, ugyanakkor azonban hangsúlyozta e régészeti kultúra kezdeteinek a magyarság megjelenésével való összefüggését is.²⁹ Ennek nyomán 1,5-2,5-szörös szláv fölényt állapított meg a 10. századra vonatkozóan. Ezzel szemben a Szent István-kori helynévanyag vizsgálata során a magyarok és szlávok közel azonos számarányára következtetett, amelynek következményeként hangsúlyozhatta a magyarság jelenlétét is a „köznépi” temetőkből. A bemutatott névtani érvek figyelembevételével módosítva a Kristó által vizsgált helynevek valószínűsíthető etnikai háttérét, 60:40 körüli értékre változik a magyar és a szláv eredetű helynevek aránya. Ez az arány a szlávoknak a régészeti adatok alapján feltett két és félszeres túlsúlyával szemben arra mutat rá, hogy a szlávok mellett jelentős részben helyi török és/vagy már magyar etnikumot is kell keresnünk a „köznépi” leletanyagot hátrahagyókban. A 11–12. századi „köznépi” temetők etnikai háttérének vizsgálata céljából a Kárpát-medence egykorú, 11–12. századi helynévanyagát vontam elemzés alá, hiszen a köznépi temetők ugyanazon népesség általi folyamatos használata a 11. század elejétől egészen a 12. század első feléig nem valószínűsíthető idegen népesség tömeges beköltözését abban az időszakban.³⁰ A helynévanyag és az egykorú régészeti adatok összevetését a jól adatolt Dél-Dunántúl területén végeztem el. Írott forrásból Baranya, Somogy és Tolna megyék területéről 307 korai (11–12. századi) helynevet ismerünk. Ezek közül 194 tekinthető magyar névadásúnak (63%), 40 török vagy magyar névadású lehet (13%), szláv 34 (11%), 39 egyéb vagy ismeretlen (13%). Kora Árpád-kori temető e területen összesen 160 ismert. A korabeli településekkel biztosan összefüggésbe hozható temetők közül 55 magyar, 10 szláv névadású településhez köthető.³¹ Külön kiemelendő, hogy a névadási szokásokat elsősorban jellemző, a teljes területet behálózó vízhalózati fő

²⁸ Az ismert klasszikus honfoglaló és a köznépi temetkezések aránya 1:25. Bóna István: Régészetünk és a honfoglalás. In: Magyar Tudomány 1996/8. 927–936., 934–935.

²⁹ Kristó 1995. 143–144., 166.

³⁰ Lásd ezekre további irodalommal: Mesterházy Károly: Nemzeti szervezete és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp.1980., Éry Kinga: Újabb összehasonlító statisztikai vizsgálatok a Kárpát-medence 6–12. századi népességeinek embertanához. In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 5. 1982. 35–85.

³¹ Lásd 1. melléklet, Dél-Dunántúl 11–12. századi helynevei és temetői, valamint Kiss Atila: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga I. Budapest, 1983. Ódor János Gábor: Honfoglalás- és kora Árpád-kori soros temetők sírleleteinek katasztere Tolna megyében. / Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXI. 1999. 151–173.

elemei elsősorban magyar neveket viselnek: a Kapos (1009), az Almás (1009), a Füzege (1055), a Sár(víz) (1192). Török neve van a baranyai Okornak (1183), a Karassónak (1287). Jellegzetes, hogy a szláv eredetű helynévanyagban gazdag tolnai Sárközben a Sár már a szláv Báta nevet viselte. Rajta kívül a szláv–magyar nevű Rinya-Nyár (1269) mellett csupán a Zsitva folyó viselt szláv nevet.³² A Dunántúl déli felének kora Árpád-kori népessége elsősorban magyar nyelvű lehetett tehát.

Más helyen elemeztem a honfoglaló magyarság életmódjának problémáját, és arra a végkövetkezésre jutottam, hogy elődeink már a 9. század közepétől megismerkedhettek a félnomád életmóddal, és a 10. század közepére, végére az új természetföldrajzi környezet és a helyben találtak hatására lényegében át is térhettek arra.³³ Az átmenet évszázadnyi időszaka során azonban a nomád életmód számos eleme fennmaradt még elődeinknél, amelyet híven tolmácsolnak egykorú írott forrásaink, amint azt Kristó többször is hangsúlyozta.³⁴ A helyi lakosság asszimilációjának meglehetősen gyorsasága azt sejteti, hogy a magyartól minden tekintetben erősen különböző nyelvet beszélt szláv csoportok többsége aligha élt a korai magyar nyelvterület belsejében, és Kristóval egyetértve azt is valószínűsítem, hogy aligha beszélték ugyanazt a szláv nyelvjárást.³⁵ A magyar nyelvterület belsejében ezért elsősorban nyelv, életmód és kultúra tekintetében a magyarhoz sokkalta közelebb álló török nyelvű csoportokat kereshetünk, amelyek jelenlétét az avar kori etnikai viszonyokra vonatkozó információink is megerősítik.³⁶ A magyarok sa-

³² Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára 1-2. Budapest, 1997. 1/683, 1/70, 1/778, 2/456, 2/272, 1/688, 1/175, 2/418. A Zsitva Somogy és Zala határán folyt a Balatonba.

³³ Juhász Péter: A 9-10. századi magyarság életmódjáról - Írott forrásaink tanúsága. In: IX. Medieviztikai Konferencia. Szeged, 2015. június 17-19. Tanulmánykötet. s.a.

³⁴ Kristó Gyula: A X. század közepi magyarság „nomadizmusának” kérdéséhez. In: Ethnografia 93. 1982. 463–474.; Uő: Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulóján. In: Névtani Értesítő 15. 1993. 200–205.; Uő: Magyarország népei Szent István korában. In: Századok 134. 2000. 3–44.

³⁵ Vö. Kristó Gyula: Magyar honfoglalás–Honfoglaló magyarok Bp. 1996. (továbbiakban: Kristó, 1996.) 168.

³⁶ Lásd például: Bóna István: Opponensi vélemény Cs. Sós Ágnes: „A Dunántúl IX. századi szláv népessége” c. kandidátusi értekezéséről. In: Archeológiai Értesítő (1968–69.) 95–96. (továbbiakban: Bóna, 1968–69.), 115–120.; Uő: Gottfried Schramm: Egy gát átszakad = Ein Damm Bricht. In: Századok 133/1. 1999. 184–186.; Szőke Béla Miklós: A 9. századi Nagyalföld lakosságáról. In: Az Alföld a 9. században. Szerk.: Lőrinczy Gábor. Szeged, 1993. 33–43.; Uő: A Kárpát-medence a 9. században. In: Honfoglalás és régészet. Szerk. Kovács László. Budapest, 1994. 77–84.; Uő: A Dunántúl lakossága és a honfoglaló magyarok. In: Magyarok Térben és Időben. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia. Tatabánya-Esztergom, 1996. 05. 28–31.; Tudományos Füzetek 11. Komárom-Esztergom Megyei Múzeumi Szervezet. 73–103.; Tomka Péter: 9. századi népesség a Kisalföldön. In: Honfoglalás és régészet. Szerk. Kovács László Budapest, 1994.

ját etnikai tudatukat átadva asszimilálták e helyben talált lakosságot, nyelvükben számos nyomát megőrizve a beolvadt török népességnek.³⁷ Amint Kristó megállapította, nyelvcsere egy évszázadnyi idő alatt is végbemehet, így a 10. század utolsó évtizedeire kialakulhatott egy már megtelepült magyar nyelvű közrendű réteg, amely névadásának nyomait joggal kereshetjük 11. századi okleveleinkben.

Kristó valószínűsítette, hogy az Arpád-kori kárpát-medencei helynévanyag nem tükrözi a valódi 10–12. századi etnikai viszonyokat, mert annak nagy része késői, 13. századi adatolású: „a 11. századra következő évszázadok során a szláv helynevek [...] gyakran eltűntek, a magyar helynevek viszont dinamikusan gyarapodtak.” Elképzelhetőnek tartotta a településnevek tömeges megváltozását is: „számos helynév az évszázadok során megváltoztatta Szent István korában viselt nevét (ami az elnevezések kiforratlanságára, eseti jellegére is utalhat), főleg a szláv helynevek esetében nagy a pusztulás. Nyoma sem maradt pl. Dordomestnek, Duldumastnak, Murinnak, Preslávának, Sobottinnak, Sombótounak, Wisetchának, Zalesének (pedig többségük nem jelentéktelen település volt, hiszen érseki székhely, királyi pénzverőhely és két vár is akadt közöttük), Zemogny esetében pedig magyar tükörfordítása maradt meg. Ez nyilván arra mutat, hogy utóbb a magyarok más nevekké váltották fel ezeket. Ez a tendencia arra figyelmeztet, hogy a 11. századra következő évszázadok során a szláv helynevek – főleg egyre inkább magyarrá vált környezetben – gyakran eltűntek, a magyar helynevek viszont dinamikusan gyarapodtak.”³⁸ Hozzá hasonlóan már Kniezsa is úgy vélte, hogy ahol a „szláv lakosság teljesen beolvadt a magyarságba, a szláv helynév hagyomány [...] megszakadt”.³⁹ Másutt egyértelműen szögezte le, hogy a „XIII–XIV. századi források alapján a szlávokon és a magyarokon kívül más népek nyomait kimutatni nem tudjuk, ezek a feltehetően X–XI. századi telepek

99–107.; Uő: A IX. század régészete és a magyar ethnogenezis. In: Honfoglalásunk és előzményei. A tizenegyedik magyar őstörténeti találkozó és ötödik magyar történelmi iskola előadásai és iratai. Tapolca, 1996. A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület kiadványa, Budapest–Zürich 1997. 104–107.; Uő: Magánbeszéd az avarokról. Életünk 1997/I. 68–75.

³⁷ A magyar nyelv viszonya a török nyelvekhez, a török nyelvekkel való kapcsolat mélysége, török nyelvi „hatás” vagy török népcsoportok beolvadása régóta vita tárgya a magyar nyelvészek és a turkológusok között. Erre lásd Benkő Loránd: A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai és ami ezekből következik. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. Kovács László – Veszprémi László. Budapest, 1997. 163–176.; Róna-Tas András: Török nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre. In: A honfoglalásról sok szemmel. In: III. Honfoglalás és nyelvészet. Főszerk.: Györffy György, szerk. Kovács László, Veszprémi László. Budapest, 1997. 49–60.

³⁸ Kristó, 2000. 20.

³⁹ Kniezsa, 2000. 406.

csak szláv nyelvűek lehettek.⁴⁰ Vajon milyen mértékben számolhatunk a korai helynévanyag kicserélődésével?

A névtani kutatás egyedül a puszta személynévből képzett helynevek esetében vetette fel a jelentősebb számú névváltozás lehetőségét. Hoffmann István Györffy-re hivatkozva állapította meg, hogy a javadalmak neve önmagában is a birtoklás jogcíme lehetett, ami Kristó kritikája ellenére az oklevelezés rendszeressé válása előtti időszakban igen valószínűnek látszik. Legrégebbi okleveleinkben ugyanis feltűnően sok a puszta személynévi eredetű településnév, de a későbbi századokban is jelentős arányt képviselnek.⁴¹ Figyelmeztetett arra, hogy a honfoglalást követően a birtokviszonyok a szóbeli és az írásbeli kultúra határán, fokozatosan, évszázadokon keresztül alakultak ki és szilárdultak meg. A szóbeliség idején a megnevezés a környezetben élők mindennapi érintkezésében hosszú ideig verbálisan is fenntarthatta személy és hely összetartozásának a tudatát.⁴² Még Anonymus korában is élő gyakorlat volt ez a névadási modell, hiszen a Mester az egyes helyek és a honfoglaló személyek összekapcsolásával tudatosan a birtoklás jogát kívánta alátámasztani. A tulajdonjog változásával a helynevek megváltozását dokumentáló számos adatunk a személyhez köthető névadás tudatosságára utal.⁴³ Több dokumentált esete ismert a településnevekkel történt olyan manipulációknak is, amikor azok elbirtoklását kísérelték meg a megszerezni kívánó személy vagy nemzetség nevére utaló névmódosítással.⁴⁴ Hoffmann szerint, ha az általában magyar nyelvű birtokosok saját nevét viselte birtokuk, akkor e név létezhetett magyar alakban még akkor is, ha a birtokon élők többsége nem volt magyar. Ha volt a névnek idegen nyelvű alakja is, az a nyelvi presztízsvizonyok következtében nem került írásos rögzítésre, és e helyzet az idegen nyelvűek fokozatos elmagyarosodásával is együtt járt a legtöbb esetben.⁴⁵ A párhuzamos névadásnak valóban sok példája ismert vegyes nyelvű területeken, de a magyar nyelvterület belső részeiről alig van erre adatunk.⁴⁶

Véleményem szerint a Kárpát-medence 11. és 13. századi helynévanyagának nagymértékű megváltozása két esetben lett volna lehetséges. Feltételezhetjük az Árpád-kori települések zömének 12–13. századi létrejöttét, amikor a koráb-

⁴⁰ Kniezsa, 2000. 415.

⁴¹ Hoffmann I., 2007. 110.

⁴² Hoffmann I., 2007. 109.

⁴³ Hoffmann I., 2007. 112–113.

⁴⁴ Hoffmann I., 2007. 111.

⁴⁵ Hoffmann I., 2007. 115.

⁴⁶ Tolna m. Kalsar 1138/1329, szláv–magyar névösszetétel, mindkét névelem 'sár' jelentésű. Fejér m. Ácsteszer, szláv–magyar névösszetétel, mindkét néveleme 'ács' jelentésű. Kiss L. 1997. 1/53, 1/811.

bi szláv nyelvű lakosság már elmagyarosodva a létrejövő településeket már magyarul nevezte volna meg. Lényegében Kristó is erre gondolhatott, hiszen gyér népsűrűséget tételezett fel a 10–11. században, szemben a sűrű településhálózatot jelző 13–14. századi írott adatokkal. Azonban a régészeti topográfiák, illetőleg az egyes megyékben végzett régészeti terepbejárások az Árpád-kori településhálózat 10–11., sőt 8–9. századi kialakulását és nagyrészt folyamatos lakottságát valószínűsítik egészen a 13. századig, a falupusztásodás időszakáig.⁴⁷ Korai írott forrásaink kis száma eredményezhette tehát a korai településhálózat ritkaságának valószínűsítését. Lakossági folyamatosság mellett pedig elképzelhetetlennek látszik tömeges településnév-csere. Országrésznyi területek lakosságának teljes vagy nagymértékű kicserélődését a tatárjárás következményeképpen is feltételezhetnénk. Azonban a lakosság etnikai összetételét alapvetően módosító népeségcserére, különösen a Dunántúl esetében, többek között éppen Kristó érvelése nyomán nem gondolhatunk.⁴⁸ A leginkább elpusztult alföldi területekre ráadásul elsősorban kunok települtek, nem pedig szlávok. Semmilyen adat nem támogatja tehát a 11. században lakott települések folyamatosságának tömeges megszakadását a 13. század közepéig, így a helynevek tömeges megváltozása sem valószínűsíthető. Kristó maga is kiemelte, hogy az általa vizsgált helynevek „igen egyenetlenül oszlanak meg a Kárpát-medencében, nagy többségük a Dunántúl északi és középső részén összpontosul, s alig egy-kettő lépi át (akkor is szinte csak alig) a Duna vonalát. Hatalmas területek tátonganak üresen, források fényétől be nem világítottan a Szent István-kori Magyarországon.”⁴⁹ Emellett a felsorolt, későbbi forrásból nem ismert szláv helyneveket vagy lokalizálni nem tudjuk (Murin, Preslavva), vagy azok helyhez kötése bizonytalan (Sobottin, Zemogny), esetleg szláv mivoltuk is kérdéses (Sombótou, Zalesi).⁵⁰ Mivel nem eldönthető, hogy ezek a magyar nyelvterület belsejében vagy a szélein helyezkedtek-e el, a belső területek egykori szláv nyelvűségének bizonyítására nem alkalmasak, kis számuk sem támogat egy ilyen feltételezést.

⁴⁷ Lásd erre kéziratot munkánkat: *Életmód a 6–11. századi Kárpát-medencében*.

⁴⁸ Kristó Györffy György nyilvánvalóan túlzó, az alföldi megyékben akár 50%-os veszteségeket is feltételező becslését vitatta, azt maximálisan 20%-osra becsülte. Kristó Gyula: *Magyarország lélekszáma az Árpád-korban*. In: *Magyarország Történeti Demográfiaja I. A Honfoglalás és az Árpád-kor népessége*. Budapest, 1995. 42–95. A nagyszámú -egyháza hn.-nek a tatár pusztításhoz való kötését Kristó vitatja, ezek a népességsökkenéssel nem járó pusztásodással függhetnek össze. Kristó Gyula: *Az -egyház(a) utótagú helynevekről*. In: *Tanulmányok az Árpád-korról. Nemzet és Emlékezet sor*. Budapest, 1983. 450–455.

⁴⁹ Kristó, 2000. 20.

⁵⁰ Sombótou lehet magyar névadás is, a görög Zaleszi név értelmezése pedig problémás: Holler László: *Az 1109. évi veszprémi ítélettel néhány alapkérdéséről*. In: *Magyar Nyelv* 108. 2012. 51–72., 53.

Mint láttuk, a Kristó által vizsgált szláv nevű települések közül többnek is fontos állami szerepe volt a 11. század elején. Ismerve Magyarország szláv és német szomszédságát, éppenséggel nem meglepőnek, hogy ezeknek, Esztergomnak, Fehérvárnak vagy akár Győrnek e népek nyelvében is megvolt az egykorú neve. Nem egy esetben alkalmi elnevezésről lehet szó, amit egyébként Kristó maga is elképzelhetőnek tartott. Ezeket természetesen nemcsak a hazánkba érkező külföldiek használhatták, hanem az ekkoriban szinte teljesen idegen, szláv, német származású püspöki kar, illetőleg a jórészt szintén idegen ispánok és a velük együtt érkezett népes kíséret, írástudók, szolgasereg is. Az idegen kíséret pedig az éppen közreműködésükkel kialakulóban levő magyarországi „városok”-ban a lakosság döntő többségét is alkothatta, miközben a magyar nyelvű népesség a falvakban élt. Ezért nyilvánvaló, hogy a korábbiakban a keresztény értelmiséget, vezetőket és városokat nélkülöző ország többségében nem belső fejlődésből születő új központjainak nem magyar nevei a környező lakosság etnikumát nem vagy nem szükségképpen világítják meg. A vizsgált 11. századi időszakban a lejegyzők nyelve sem lehetett zömében magyar, és talán ennek a körülménynek is köszönhetőek a kettős elnevezések, illetőleg az időleges idegen nyelvi formák fennmaradása, melyek a Hoffmann által bemutatott módon elenyészhettek használóik elmagyarosodása során. Ezek a folyamatok tehát a már letelepült magyar népesség közé települt idegen csoportok esetében képzelhetők el.

Szláv bevándorlás a 10–11. században

Kristó Gyula a középkori Magyarország nem magyar nyelvű etnikumairól írt monográfiájában igen széles forrásbázis alapján áttekintve a középkori nagyarányú szláv betelepülések történetét megállapította, hogy azok döntő többségükben az ország szélső, a 10–11. század folyamán még alig lakott, az államszervezetbe be sem épült területeire történtek.⁵¹ Úgy látta, „[a] Kárpát-medence középső, döntően magyar lakta területeire a középkor folyamán az eddig tárgyaltakhoz fogható mértékű szláv betelepítések nem történtek. Ugyanakkor rengeteg helynévben fordulnak elő különféle néven szlávok, illetve tótok. Egy részükben bizonyára a továbbélő 9. századi szláv népesség kései leszármazottait láthatjuk.” Ugyanakkor kiemelte azt is, hogy: „A legtöbb Tótfalu név azonban a középkor második felében létesült, amikor kisebb szláv csoportok kerültek az ország belsejébe.” „Jellemző, hogy Tót személynevek a Nyírségben és Nagykároly vidékén majdnem minden faluban vannak, jelezve a szabadon költöző jobbágylakosság folyamatos áramlását. Ez az ország legtöbb megyéjére érvényes. Ezért érthető, hogy falukettőzések eredményeképpen igen sok Tót- előtagú helynévvel találkozunk a középkor később-

⁵¹ Kristó Gyula: *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest. 2003. (továbbiakban: Kristó, 2003.) 84.

bi szakaszán, pl. Sopronban [...], Veszprémben [...], Szabolcsban”.⁵² A népmozgás, a belső migráció azonban már az Árpád-korban is folyamatos lehetett: „Hont délnyugati része (a Garam és az Ipoly köze) tekinthető a magyarság által megszállt alföldnek (ahol más térségekhez hasonlóan gyér szláv lakosságra telepedett rá), a megye többi része hegyvidék. A síkság és a hegyek találkozásánál fekvő Szebelében már 1233-ban éltek szlávok, illetve készültek újabb szlávokat betelepíteni. A már idézett 1257. évi adat szerint IV. Béla azokat a királyi népeket, akik Turócból és Liptóból kijöttek, és mások prédiumaira szétszóródtak, az Ipoly menti Széki és Balog királyi földekre rendelte. Ez az országon belüli migrációra vonatkozó kevés számú adat egyike, bár nyilván meglehetősen mindennapos jelenségnek számított az ilyenfajta telepítés.”⁵³ A vegyes magyar–szláv nyelvű területeken feltételezhetünk 9. századi eredetű szláv lakosságot, ilyen területek azonban a magyar nyelvterület belső részein alig vannak, Kristó is inkább a szélső területekről tudott példát hozni. A belső területeken előforduló „Tót-” előtagú helynevek általa bemutatott személynévi származása kizárja azoknak a korai szlávokhoz való köthetőségét, ellenben pontosan jelzi kisebb szláv csoportok folyamatos beszívárgását a tisztán magyar nyelvű területeken belülről is. E jelenség már korán, a 11. század folyamán is gyakori lehetett, Kristó is kiemelte ennek valószínűségét: „Szerfelett nagy a valószínűsége annak, hogy a szláv betelepülők hospes megnevezése is többnyire – főleg a 13. század vége előtti időben – idegeneket, külföldről érkezetteket takar. Kálmán király törvénykönyve már a 11–12. század fordulóján arról intézkedett, hogy »az összes szabadok és vendégek (hospites), mint [amilyenek] a szlávok vagy más külföldiek, akik mások földjén dolgoznak, csupán szabadságukért fizessenek dénárokat«.”⁵⁴

Nem magyar nyelvű, elsősorban szláv népesség nagyarányú beáramlása már a 10. század folyamán is valószínűsíthető a Kárpát-medence magyarok által lakott belső területeire. Újabb felismerése a kutatásnak, hogy a nomádok képesek voltak a hadjáratokban foglyul ejtetteket nagy távolságra és jelentős létszámban is biztonsággal eljuttatni, így a magyarok esetében, szemben az eddig uralkodott felfogással, szintén számolhatunk ezzel a lehetőséggel.⁵⁵ Régóta ismert a kutatásban Pilgrim püspök azon beállítása, mely szerint a magyarok többsége a had-

⁵² Kristó, 2003. 116–117.

⁵³ Kristó, 2003. 96–97.

⁵⁴ Kristó, 2003. 88.

⁵⁵ B. Szabó János: Gondolatok a 9–10. századi magyar hadviselésről. A Krími Kánság vizsgálatának bevonása a „kalandozó” hadjáratok kutatásába. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia. Szeged, 2002. szeptember 9–10.; Magyar Őstörténeti Könyvtár 21. Szerk.: Balogh László – Keller László. Budapest. 2004. 124–138., 131.

járatok során Európa minden sarkából elhurcolt személyekből áll.⁵⁶ Ezzel talán részben kapcsolatba hozható az embertan azon megfigyelése, mely szerint a kora Árpád-kori népesség a honfoglalóképtől teljesen elütő embertani jellemzőkkel rendelkezett.⁵⁷ Joggal gondolhatunk arra, hogy a hadjáratokon foglyul ejtett vagy megvásárolt és Magyarországra hurcolt személyek jelentős része a kisszámú itáliai, vallon, a vélhetően jelentősebb számú német anyanyelvű mellett jórészt szlávokból állt. Őket a lassan megtelepülő magyarok a vélhetően szintén fogolyként kezelt helyben talált, nagyrészt török anyanyelvűnek sejtethető lakosság falvaiban vagy újonnan létrehozott településeken telepíthették le. Utóbbi esetekben a vegyes nyelvű környezetben joggal képzelhető el szláv személynevekből magyarok vagy törökök általi névadás. Amennyiben tehát számolhatunk jelentős tömegű idegen nyelvű népesség 10. századi behurcolásával, azok nagy területen elszórt, etnikailag kevert megtelepülését feltételezhetjük. Gyors beolvadásuk nyelvileg erősen vegyes mivoltuk következménye lehet.

Jelentős számú szláv csoportok beköltözését a 11. századi Kárpát-medencébe a köztörténet, az okleveles adatok, valamint a helynévanyag összefüggései jól nyomon követhetővé teszik. A szláv csoportok az Árpád-kor folyamán az uralkodók családi kapcsolatai, az előkelők egy részének, főként egyházi vezetőknek szláv származása révén, valamint spontán migráció következtében kerültek Magyarországra. Az uralkodók családi kapcsolatai révén elsőként a Gizella kíséretében érkezett német előkelőségek bizonyosan népes kíséretével számolhatunk. Ezek elsősorban német nyelvűek lehettek, de a Noricum területéről származók között alpesi szlávokkal is számolhatunk. Az 1046-ban Kijevből hazatért András és Levente hercegek nyilvánvalóan komoly kísérettel érkezhettek, amit András orosz házassága erősen valószínűsít. A kísérethez a fegyveresek mellett a kor szokása szerint bizonyosan jelentős számú közrendű, nem fegyveres, szolgarendű személy is tartozhatott, akik letelepülve „Oroszi” helyneveink névadói lettek. Az 1048-ban hazatért Béla herceg hasonló kísérettel érkezhett Lengyelországból. Az 1063-ban Lengyelországba menekült Géza és László hercegek szintén népesebb kísérettel érkezhettek haza. Arra nézve, hogy a fentiekben bemutatott események során milyen létszámú és összetételű kísérek érkezésével számolhatunk, jó párhuzamot nyújt 1091-ből származó adatunk, amely szerint ekkor a cseh Vratiszlav király lázadó fia, Bretiszlav 2000 harcossal, rab cselédekkel és állatokkal együtt

⁵⁶ Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1999. (továbbiakban ÁKIF) 24–25.

⁵⁷ Éry Kinga: Újabb összehasonlító statisztikai vizsgálatok a Kárpát-medence 6–12. századi népességeinek embertanához. In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 5 (1982), 35–85.; Uő: Gondolatok az Alföld 9. századi népességéről. In: Az Alföld a 9. században. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged, 1993. 45–47., Uő: A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In: Honfoglalás és régészet. Szerk. Kovács László. Budapest, 1994. 217–224.

költözött Magyarországra.⁵⁸ Ebben a korban egy átlagos falu népessége 100-150 fő körül járhatott, következésképpen a kétezer harcos önmagában 15-20 falu népességét tehetta ki, családjaikkal együtt pedig annak legalább a kétszeresét.⁵⁹

A bemutatott eseményekkel összefüggésbe hozható a magyar nyelvterületen belül igen jelentős számban található, többségében szláv nyelvű népesség jelenlétére utaló népnévi eredetű helynév kialakulása. Egytagú Csehi, Lengyel, Horváti, Oroszi, Németi, Olaszi helyneveink kizárólag azon szomszédos népek neveiből jöttek létre, melyek uralkodóházaival a 11. századi magyar uralkodók szoros rokonsági kapcsolatba kerültek.⁶⁰ Ezzel szemben a 12–13. században újonnan létesült ilyen kapcsolatok lenyomata nem jelentkezik helynevekben, nincsenek Szerb(i) vagy Görög(i) alakú helyneveink, csak néhány Bolgárról tudunk.⁶¹ A „Szerb” nevet viselő helynevek csupán Dél-Erdélyben jelentkeznek, román elnevezésként.⁶² Nándor(d) helyneveinknek a dunai bolgárokhoz való kötése muszlim forrásaink, valamint Nándorfehérvár korai Bolgárfehérvár névalakja alapján elképzelhető ugyan, de az éppen a magyar–bolgár kapcsolatok szorosabbá válása idején élt Anonymus kizárólag a „bolgár” nevet használta megnevezésükre, a „nándor”-t

⁵⁸ Györffy György: Honfoglalás és megtelepedés. A kalandozások kora. Államszervezés. Az új társadalmi rend válsága, trónküzdelmek. A magyar állam megszilárdulása. In: Magyarország története 1/I. Budapest, 1984. 575–1006. (továbbiakban: Györffy, 1984. 929.)

⁵⁹ Lásd erre pl. Kristó Gyula: A korai feudalizmus (1116–1241). In: Magyarország története II. Budapest, 1984. 1007-1416.

⁶⁰ István lengyel, német, olasz, Péter német, András orosz, Béla lengyel, cseh, Salamon német, Géza német és bizánci, László német, horvát, Kálmán itáliai normann és orosz, II. István itáliai normann, de II. Béla szerb, II. Géza orosz, cseh, osztrák, III. István osztrák, IV. István bizánci, III. Béla antiochiai, bizánci, Imre aragón, II. András német, bolgár, bizánci, lengyel, orosz, aragón, velencei, IV. Béla bizánci, lengyel, bolgár, német, orosz, kun, V. István kun, szerb, bolgár, olasz, cseh, bizánci, III. András olasz, lengyel. Kristó Gyula – Makk Ferenc: Az Árpádok. Fejedelmek és királyok. Szeged, 2000.

⁶¹ A görög népnév korai megfelelői talán a szláv közvetítésű Geréc hn-ek, kki adatai Szlavónia, Szerém, Baranya területén, legészakibb előfordulása Somogyacsa mellett. Szláv közvetítésük és földrajzi elhelyezkedésük nem tanúskodik közvetlen görög–magyar érintkezésről. Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I. Szeged, 1973. (továbbiakban: Kristó–Makk–Szegfű, 1973.) 14. A ’bolgár’ hn-re Rácz Anita: Adatok a népnévvel alakult régi településnevek történetéhez. Debrecen, 2011. A Boér, Bojér, Bojár hn. román, ill. német közvetítésűek, az eredeti „Bolgár” alak pedig csak a Felvidéken 3 és Erdélyben 2 esetben ismeretes. Kristó–Makk–Szegfű, 1973. 15–16.

⁶² Makkai László: Erdély a középkori Magyar királyságban. In.: Erdély története. Szerk.: Köpeczi Béla. (továbbiakban: Makkai, 1986.) Budapest, 1986. 235–408.

egyetlen esetben sem. A szerbeket pedig „rác” néven említi, de ilyen néven nem ismert Árpád-kori település.⁶³ Elsősorban a 11. században kaphattak tehát népvét a beköltözők települései, a későbbi századokban már nem annyira lehetett jellemző ez a névadási mód. Így inkább a 12–13. században számolhatunk jelentős arányú szláv betelepüléssel, amikor a beköltözők már nemcsak egyetlen településméretű szigetet alkottak a magyar névadó környezetben, hanem települések nagyobb csoportjait hozták létre, amelyeket értelemszerűen nem volt lehetséges a beköltözők népvétével megkülönböztetni a hasonló eredetű környezettől. Külön problémát jelentenek „Tóti” helyneveink, amelyek ha szlavóniai beköltözők emlékét őrzik, hasonló módon kezelendők a többi népvéti eredetű településhez. Ha azonban helyben talált szláv csoportokhoz köthetők, világosan jelzik azok kis, szórványos csoportokban való jelenlétét, hasonlóan a szétszóródott déli morvák emlékét őrző „Marót” és a talán helyben talált bolgár–török csoportok emlékét őrző „Nándor” helyneveinkhez. Bolyar, Bolar, Bulyar helyneveink a „volgai bolgár” jelentésű „terra Bular” és a mondai „Belar” személynév megfelelői lehetnek, ezek a magyar nyelvterület belsejében, a Dunántúl északi és déli részén, valamint az Alföldön egyaránt megtalálhatók, összesen hat esetben.⁶⁴ Amennyiben származtatásuk helytálló, elképzelhető, hogy 10. századi betelepülők nyomait őrzik.

A Tóti, Marót, Nándor és Bolyar/Bulyar helynevek létrejöttének valószínűsíthető körülményei is a népvéti helynevek zömének korai, 10–11. századi keletkezését támogatják. Figyelemre méltó a korai külföldi betelepülés célterületeit illetően, hogy a Csehi, Lengyel és Németi nevet viselő települések az ország középső részén is nagy számban jelentkeznek, már a legkorábbi időtől fogva, míg a Horvát(i) nevű helységek csak a szélső vidékeken fordulnak elő, holott közvetlenül szomszédos népről van szó.⁶⁵ Ez a szláv (és német) lakosság a Kristó által valószínűsített

⁶³ *Scriptores rerum Hungaricarum*. Ed. E. Szentpétery, Budapestini 1937. (továbbiakban SRH) 45., 48., 51., 53–54., 80–83., 86.: Nándorfehérvár - Alba Bulgarie néven, 87.: racy – szerbek.

⁶⁴ Kristó–Makk–Szegefi, 1973. 15–16.

⁶⁵ Lengyel hn: Szabolcsban Tiszalök mellett, egy-egy Hontban, Hevesben, Zalában, Tolnában, Baranyában, Bodroiban Katymár mellett, Bácsban Palánka mellett. Cseh hn: Szabolcsban Hajdúhadház mellett, Veszprémben Gic mellett, Zalában három, Nagyváradi környékén három, Tolnában két, Somogyban három, Baranyában három helyen. A Német(i) hn-ek az ország középső részén, Fejér, Veszprém, Kelet-Zala, Somogy, Tolna, Baranya, Bodrog területén 13 esetben jelentkeznek, a Felvidéken, dél felé Pozsonyig, Hontig, Borsodig 15 esetben, nyugaton Sopron, Vas és Zala területén 12 esetben, a Nagyalföld északi részén 12 esetben, Erdélyben 4 esetben, Szlavóniában 4 esetben fordulnak elő. A Horvát(i) helynevek feltűnően gyakoriak (9+4 helynév) a Felvidék középső és keleti részén, dél felé Hontig, Borsodig, Zemplénig, valamint Észak-Erdélyben. E csoport földrajzi elhelyezkedése miatt talán a fehér horvátként is ismert Krakkó vidéki viszlyánokhoz kapcsolható. Ebben az esetben 10. századi bevándorlásuk va-

ritka 9. századi szláv népességhez hasonlóan szórványokban élt, korai betelepülésük a helyben találtaktól való elkülöníthetőségüket nagyon megnehezíti, hiszen nem feltétlenül viselt minden településük népvét.

A Kárpát-medence középső, döntően magyarok lakta területére írott forrásokkal is adatható, illetve régészeti módszerekkel is kimutatható jelentős mértékű szláv beköltözés jellemző az Árpád-korban. E telepesek beköltözésének lehetséges módjára szintén Kristót idézhetjük: „Egészen kivételes az az információ, amelyet 1257. évi királyi oklevélből nyerünk. Ekkor IV. Béla azon királyi népeket, akik Turócból és Liptóból kijöttek, és mások prédiúmainra szétszóródtak, az Ipoly mentén két királyi földre rendelte. Ez esetben tehát szinte kézzelfoghatóvá válik, hogy a vélhetően rövid idő alatt megtett hosszú vándorút eredményeképpen miként jutottak be mélyen az országba, Hont megye déli részére lengyel vagy cseh telepesek.”⁶⁶ Találunk még a magyar nyelvterület belső részeire irányult szláv betelepülést megörökítő további adatokat is: „1236. évi oklevélből megtudjuk, hogy ekkor megnevezett 14 személy (köztük néhány szláv nevű: Karacsun, Stegun) őse III. István király alatt Csehországból jött be, akitől a Pozsony megyei Abony földet kapta meg.”⁶⁷ „Bizonyára Csehországból hozatta a Somogy megyei Pápa területére – feltehetően a 13. századi – Kálmán király azokat a cseheket, akikről a települést a 13. század végén Kálmánkirálycsehinek nevezték, és amely helység ma a Kálmánca nevet viseli.”⁶⁸

A kora Árpád-korban a lakatlan, jórészt királyi, majd egyházi birtokban levő belső hegyvidékeket sok esetben csak az „erdő” köznéven emlegette a környező magyar lakosság, saját nevük csak a 11. század végétől kezdődő, a 12. század folyamán lezajlott benépesítésük során keletkezett. Ahol ez szláv telepesekkel történt, ott szláv nevet nyertek e hegyvidékek, nevük etnikai háttere így környezetük korábbi és egyidejű lakosságára nézve nem forrásértékű. Ilyen szláv nevet viselő erdős hegyvidékek voltak az Árpád-korban a Zselic, a Pilis és a Börzsöny, de a magyar névadású Bakony és Bükk területén is igen jelentős számban ismert szláv eredetű vagy kapcsolatos helynévanyag. Kniezsa a Zselicel kapcsolatban hívta fel arra a figyelmet, hogy a régi szlávság jelenlétére nem kizárólag szláv eredetű földrajzi nevekből következtetnünk, mert a szlávok jelenlétét okleveles adat is igazolja. Az idézett oklevél ugyan nagyobb arányú szláv telepítésről is értesít, ám Kniezsa a szláv eredetű pataknevek, a 11. században már előforduló, valószínűleg szláv eredetű Zselic névre és egy régi szláv orrhangú magánhangzót őrző helynév-

lőszínűsíthető. A másik csoport Vas, Zala megyék területén, valamint Szlavóniában jelentkezik (4+3 helynév). A horvátok korlátozott megjelenése talán összefügg a 11. század végén létrejött perszónalunióval. Kristó–Makk–Szegefi, 1973. 23–24., 26–29.

⁶⁶ Kristó, 2003. 87.

⁶⁷ Kristó, 2003. 86.

⁶⁸ Kristó, 2003. 87.

re hivatkozva kizárja a késői, 13. századi betelepítést. A fő vízfolyások, a Kapos és az Almás magyar neve alapján azonban arra következtetett, hogy a szlávok csak a kisebb völgyekben lakhattak tömegesen.⁶⁹ Kristót idézzük: „1230. évi oklevélből szerzünk arról tudomást, hogy a szlávok kilenc évvel korábban kezdték kivágni és művelni a zselici erdőket, és ezeknek az új egyházaknak a szlávoktól származó tizedei hét év óta a pannonhalmi apátságot illetnék, de a veszprémi kanonokok maguknak vitték el, holott ezen erdők Szent István óta méhekből, disznókból és más állatokból Pannonhalmának adtak tizedet. Ekkor Rupoly faluban 300, Dedna faluban pedig 40 szláv háznép élt. Ezek utóbb felolvadtak magyar környezetükben.”⁷⁰ A korszakban igen nagynak számító 300 és 40 háznépes falvak aligha 7 év alatt jöttek létre, ugyanott már jóval korábban is méhészkedtek, disznókat tartottak. A helynevek pedig, amint azt Kniezsa felismerte, korai, 11. század vége előtti szláv jelenlétre utalnak, ami a falvak kétszáz évvel korábbi létrejöttének egyenes bizonyítéka. A Zselic-erdő másik nagy uradalma a 12. század közepe előtt került a királytól a Monoszló-nembeliek birtokába. E nem központja, a Száva bal parti Moszlavina jelentős disznónevelő hely volt, így igen valószínű, hogy a Zselic északi részének disznótartó szláv telepesei onnan származtak. Az uradalom nyugati határvonalát a „Gersench”, tehát „Határ” patak alkotta.⁷¹ Kniezsa nem ismerhette a 6–9. és a 10–11. századi régészeti anyagot, amelynek hiánya a Zselic-erdő lakatlanságát igazolja ezekben az időszakokban. Avar kori lelőhelyeket sem a Zselic erdőségeiben, sem a Dráva mentén nem találunk, a korszakban a szlávokra jellemző hamvasztásos temetők pedig egyáltalán nem ismertek a Dél-Dunántúlon, szemben Zala keleti részeivel.⁷² 11–12. századi szláv lakossághoz csak a jórészt szláv helynévanyagú Dráva menti területek késői, 11. század második felére datálható jellegtelen emlékműanyagú temetői köthetők. A középkori Zselic-erdő területén, ahol a helynévanyag szintén javarészt szláv, nem találhatók ilyenek. A kutatás ezt a jelenséget azzal magyarázta, hogy a hiányos adatok miatt nem mutatható ki a magyar megtelepülés előtti szlávok régészeti anyaga: „a magyarok megjelenése előtt, a magyarok által gyepűzónának fenntartott terület egyes részein valószínűsíthető [...] a szláv etnikum azokat megelőző jelenléte.”⁷³ Kiss Szőke Bélához hasonlóan úgy vélte, hogy a feltételezett 9. századi szláv lakosság szabadon hagyta a kedvező létfeltételeket nyújtó tájakat a majdan érkező magyar köznép számára,

⁶⁹ Kniezsa, 2000. 429–30.

⁷⁰ Kristó, 2003. 115–16.

⁷¹ Györffy György: Kaposvár az Árpád-korban. In: Várostörténeti Tanulmányok. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1975. (továbbiakban: Györffy, 1975.) 63–73. 67., 70.

⁷² Kiss, Attila: Avar Cemeteries in County Baranya. In: Cemeteries of the Avar period (567-829) in Hungary. Ed. by: Ilona Kovrig. Budapest, 1977.

⁷³ Kiss Atilla: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. In: Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga I. Budapest, 1983. 276.

maga pedig megelégedett a Dráva mente, az Ormánság mocsaras, erdős, illetőleg a Zselic-erdő igen nehéz életfeltételeket nyújtó környezetével. Azonban a baranyai szlávokhoz köthető temetőknek a magyar köznépi temetőkéhez képest késői, a 11. század második felére, a 12. század első felére tehető kronológiai helyzete teljes összhangban áll történeti adatainkkal, hiszen a 11. század végén, kelet Szlavónia és a Száván túli Horvátország magyar kézre kerülése nyomán települhetett jelentősebb számú délszláv lakosság Baranya megyébe. Baranya nagyobb számban legkorábban a 11. század végéről, de inkább a 12. századtól kezdve ismert Árpád-kori helynévanyag sem támaszthatja alá a korábbi szláv betelepülés lehetőségét. Aligha véletlen, hogy a helynévanyag legállandóbb elemei, a víznevek szinte kizárólag magyar és török etimológiájúak. A fentiek alapján a szláv településeknek a 11. század második felében vagy a század végén való létrejöttét valószínűsíthetjük, különösen, ha a nazálsnak a délnyugaton élt szlávok nyelvében való késői eltűnését is figyelembe vesszük, amire Kristó figyelmeztetett.

A Bükk hegység északkeleti szegélyén, a Sajó két partján húzódó dombvidék a Zselicéhez hasonló természeti adottságokkal bír. Kniezsa a Sajó és a Bódva közötti hegyvidékről és a Bükk északi lejtőiről azt állapította meg, hogy oda a magyarság csak a 13. században nyomult be, mivel az ottani szláv helynévanyagban a g>h fejlődés addigra megtörtént.⁷⁴ Azonban a táj nagyobb vízfolyásai, északon a Sajó, a Hangony, a Hódos, délen a Hejő, a Csincse, a Nyárád, az Ostoros, a Cserép, az Eger és a Szikszó mind magyar névadásúak, csak kis, hegyvidéki mellékvizeik szlávok. A nagyobb vizek eredeti magyar elnevezése a szlávoknak a magyarságénál későbbi megtelepedését mutatja, éppúgy, ahogy a Zselic környéki nagy vízfolyások esetében is. A táj a 6–9. század közötti időben szinte teljesen lakatlan volt, de 10–11. századi temetők is alig ismertek innen.⁷⁵ A hegyvidéki völgyekben nyugati szláv, közelebről cseh eredetű lakosság betelepítését írott források mellett a településnevek is jelzik. Mocsolyáson, Pelgen és Tornán 1221-ben cseh telepesek éltek.⁷⁶ Kristót idézve: „1221-ben Borsod megyében a Mocsolyás, Pély és Torna falusiakat várnépnek állították, de ők igazolták, hogy cseh hospesek fiai. A felsorolt nevek közül Dumasa bizonyosan cseh eredetű nevet viselt, de esetleg a Nono név is szláv. Itt a cseh megnevezés vall a telepesek csehországi eredete mel-

⁷⁴ Kniezsa, 2000. 408–409.

⁷⁵ 6–9. sz.: Szentpéteri József: *Archeologische Denkmäler von Awarenzeit in Mitteldonau-becken*. (ADAM) Bp. 2002. (továbbiakban Szentpéteri, 2002.) térképek, 10–11. sz.: Heves megyére: Révész László: *Régészeti adatok Heves megye 10. századi történetéhez*. In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Szerk.: Wolf Mária – Révész László. Miskolc, 1996. 255–273.; Borsodra: Kiss, Attila: *Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert*. In: *Die Bayern und ihre Nachbarn*. Wien, 1985. (továbbiakban: Kiss, 1985.)

⁷⁶ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I*. Budapest, 1963. (továbbiakban: Györffy, 1963.) 743., 796.

lett.”⁷⁷ Azonban a telepítés biztosan nem csak három falunyi cseh telepesből állt. A cseh nyelvi eredetűnek tartható nevű, „várhoz tartozó” jelentésű Radostyán/Hradistyánt 1219-ben borsodi várnépek lakták. A névadás háttérének figyelembevételével megtelepülésük nyilvánvalóan későbbi volt, mint a borsodi várispánság létrejötte.⁷⁸ A három cseh hospesek által lakott faluról nyilván nem véletlenül állították, hogy várnépek lakják! Hasonló helyzet valószínűsíthető a sűrű erdők között meghúzódó Szinva-völgyi Garadna falu esetében is. Maga a Szinva neve is valószínűleg hozzájuk köthető Tapolcáéval és talán Miskolcával együtt.⁷⁹ Számos környező szláv nevű település neve cseh területen használatos helynévként.⁸⁰ Közöttük néhány nevében meg is örökölte a frissen irtott erdőben való megtelepülést.⁸¹ Sok magyar névadású település neve pedig elsősorban cseh és lengyel területen használatos személynévből származik.⁸² A szomszédos Hevesben a szláv nevű Tarna völgyében szintén jeleznek adataink cseh és lengyel telepeseket.⁸³ Emellett a feljebb hivatkozott nógrádi Tiribespuszta környezetében a középkori Lengyend és Krakkó települések együttese, a Pétervására mellett 1341-ben feltűnő Csehpataka is erősen valószínűsíti cseh és lengyel hospesek jelenlétét a térségben,⁸⁴ Pétervásárától keletre tudunk is cseh telepesekről a tatárjárás előttről.⁸⁵ A környéken a szláv eredetű személynévből keletkezett településnevek gyakorisága sem lehet véletlen.⁸⁶ Adataink között nincsen 13. század előtti, holott a közeli Tisza menti területekre vonatkozóan már a 11. század második feléből (1067, 1075) vannak ilyenek. Ennek háttérében ezért inkább a településeknek a nehéz termé-

⁷⁷ Kristó, 2003. 86.

⁷⁸ Györffy, 1963. 801. Kiss, 1997. 2/394.

⁷⁹ Kiss, 1997. 1/497, 2/584, 2/148.

⁸⁰ Csokva, Dubicsány, Mályin(ka), Múcsony, Varbó, Varbóc. (Kiss, 1997, 1/337, 392, 2/88, 164, 733).

⁸¹ Terpes, Tiribespuszta (Nagybátony) Kiss, 1997. 2/639, 2/646.

⁸² Például: (Eger)bakta 1261/71, Csernely 1236, Csenik 1313/39, Noszvaj 1248/1326, Omány 1221, Szomolya 1222, Tardona 1240, (Sajó)Velezd 1294/1345. (Györffy, 1963. 751–818, Kiss, 1997. 1/146, 324, 305, 2/245, 337, 592, 619, 439). Chenyk cseh vitéz, aki Sirok várát kapta meg 1331/2-ben, előzőleg talán Csenik névadója lehetett: Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Budapest, 1987. (továbbiakban: Györffy, 1987.) 131.

⁸³ Györffy, 1987. 43.

⁸⁴ Lengyend: Györffy, 1987. 112–113., Krakkó: 1998. 262–263., Csehpataka: Györffy, 1987. 125. (Eger)csehi, Dorog(háza) és Lengyend talán egykori közös birtoklásuk miatt szerepel együtt 1153-ra: Györffy, 1987. 77.

⁸⁵ Györffy, 1987. 60.

⁸⁶ Maconka, Recsk, Sirok (Kiss, 1997. 2/60, 405, 477–478).

szeti körülményekkel jól magyarázható késői kialakulását kereshetjük, nem az írásbeliség hiányát vagy éppen a források elveszését. Mindezen adatok jelentős nyugati szláv, cseh és lengyel telepítésre utalnak a 12. század folyamán, esetleg a 13. század elején. Igen valószínűnek látszik, hogy a szláv eredetű személynéveket viselő települések kettős nevet viselhettek eredetileg, a magyar környezet képző nélkül, a bennük élt szlávok pedig saját helynévképzésük szabályai szerint nevezték el őket a birtokosról vagy az alapítóról. Asszimilációjukkal az általuk használt névalak is eltűnt. Mivel e szlávok nyelvükben magukkal hozhatták a már korábban megtörtént hangfejlődést, a magyarság egyidejű megjelenése ennek alapján nyilvánvalóan nem bizonyítható, jelenléte, legalábbis a nagyobb folyóvölgyek egy részében (Sajó, Hangony, Eger) megelőzte a szlávok betelepülését. Ugyanakkor a szláv névadású Tarna és a Zagyva völgyében valószínűsíthető a magyarokénál korábbi szláv jelenlét, de megjelenésük időpontja korai szláv régészeti nyomok hiányában teljességgel bizonytalan.

Okleveles adattal szintén nem adatolt ugyan, ám az idézett esetekhez hasonló jellegű a Bakony keleti részén és a Bakonyalján a zirci királyi udvarház környezetében létrejött szláv nyelvsziget. A terület a kora Árpád-korban szintén lakatlan volt, királyi erdőispánságként az uralkodók vadászterületét alkotta. I. András orosz és utódainak szintén szláv, lengyel és cseh házassága nyomán érkezhettek szlávok ide. A végtelen erdőségben megbúvó királyi udvarház körül létrejött első település magányosságára utalhat az „árva” szó családjába tartozó „Zirc” név, a „várnagy” jelentésű lengyel „Csesznek” név pedig a királyi birtok irányításával lehet kapcsolatos.⁸⁷ E településcsoporthoz tartozhatnak nyugat felé a lengyel Porva, keletre pedig a cseh/lengyel Tés, a cseh Mecsér.⁸⁸ A zselici esethez hasonlóan e településcsoport nyugati határa lehetett a „határ” jelentésű Gerence-patak, amelynek megőrzött szókezdő „g”-je korai, 11. századi elnevezésére utal.⁸⁹ Míg a Bakony keleti előterében, szélesebb völgyeiben már az avar kor óta megtelepült lakosságot jelez a régészeti anyag, addig a Zirc környéki magasabb régiókban még 11. századi „köznépi” temetők sincsenek.⁹⁰

Veszprém megye nyugati, Vas keleti részein egy korai, 11. század eleji jelentős szláv telepítés nyomai rajzolódnak ki. Kereteit a már talán Szent István uralkodása idején létrejött Karakó vármegye jelentette, amelynek központja a már 1075-ből adatolt szláv nevű Torna pataknak a Marcal folyóba szakadása mellett épült Karakó vára volt. Neve cseh és lengyel területen ismert helynévként.⁹¹ A karakói vár földjei elsősorban Vas és Veszprém megye szomszédos területein feküdtek,

⁸⁷ Kiss, 1997. 1/326, 2/806.

⁸⁸ Porowa hn.: Kiss, 1997. 2/367., Tész/Ciesz szn. 2/639-640., Mečič hn.: 2/113.,

⁸⁹ Kiss, 1997. 1/510.

⁹⁰ Szentpéteri, 2002. térképek, Kiss, 1985. térképek.

⁹¹ Kiss, 1997. 2/666–667., 1/687.

megyéjének földrajzi kiterjedése bizonytalan.⁹² Közelében keletre található a 10. század végéről adatolt Padrag, délre pedig a Sümegprága, Sümegcsehi helynevek és a Lesence-patak jelzik a nyugati szláv telepések megjelenését.⁹³ A hajdani Karakó megye részét alkotó vasi Sorokpolányban feltárt kora Árpád-kori köznépi temető elemzése nyugati szláv, a település neve alapján vélhetően polán, vagyis lengyel származású népességet mutatott ki.⁹⁴ Analógiájára a közeli Magyarpolány is lehet korai lengyel telepítés, közelében (Ajka-)rendek nevének párhuzamai szintén cseh és lengyel földről ismertek.⁹⁵ E telepítéssel függhet össze a Rába–Marcal közti kavicsfennsík Kemeneshát, Kemenesalja, régen Kemnes/Kemnesség neve, amely a szláv „köves” névből származik.⁹⁶ Ide kapcsolódhat a Rábát hosszan kísérő Csörnöc-Herpenyőnek területünkre eső, korábban Herpenyő néven ismert szakaszának neve, amely vagy a régi lengyel „chrapina~charpina” „mocsaras bozót” földrajzi köznévből vagy cseh helynévből származhat.⁹⁷

A Pilisben talán morva és lengyel telepések nyomát őrizheti a két Marót (Pilis-, Puszta-), valamint a Lepence, a Kesztlöc és a lengyel személynévből származó Pomáz nevek.⁹⁸ Az államalapításkor létrejött Visegrád feltételezhető kapcsolata Adalbert prágai püspök családjával, a Prága melletti Vysehrad várát alapított zlicsan törzshöz tartozó Slavnikokkal felveti a korai cseh telepítés lehetőségét is a környéken.⁹⁹

Az avar és kora Árpád-kori megtelepülés nyomainak hiányában¹⁰⁰ az erdős magas Börzsöny területén feltűnő szláv eredetű helynevek (Kemence- és Csarna-patak, Kemence [1156], Bernece [1245], Börzsöny [1138], Pereszlény [1156], Perőcsény [1254/9], Szokolya [1394], Letkés [1261] települések) nyugati szláv hos-

⁹² Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988. (továbbiakban: Kristó, 1988.) 280–282.

⁹³ Kiss, 1997. 2/306–307., 515., 29. A Prága és Csehi hn. együttese Kiss szerint is a kitelepítésre utal.

⁹⁴ Kiss Gábor – Kustár Ágnes – Zágórhidi Czigány Balázs: A sorokpolányi kora-Árpád-kori temető és település etnikuma. In: A Népvándorlaskor fiatal kutatói 8. találkozójának előadásai. Veszprém, 1997 november 28–30. 1999. 179–204. (továbbiakban: Kiss–Kustár–Zágórhidi, 1999.)

⁹⁵ Kiss, 1997. 1/62.

⁹⁶ Kiss, 1997. 1/711.

⁹⁷ Kiss, 1997. 1/345.

⁹⁸ Kiss, 1997. 1/724., 2/28., 361.

⁹⁹ Mészáros Andor: A közép-európai népek kultúrája IV. (Bevezetés a régi cseh irodalomba és kultúrába). Piliscsaba, 2006. 4.

¹⁰⁰ Lásd Szentpéteri, 2002., térképek, Kiss, 1985., térképek.

pesekkel való kapcsolata szintén feltehető.¹⁰¹ Kristó gyakori eseményként értékelte az e tájra, az Ipoly honti szakaszán található két királyi földre 1257-ben költöztetett turóci és lipóti lengyel vagy cseh telepesek beköltözését, mely e vidéken is folyamatos lehetett.¹⁰² Korai megyeszékhelyeinkre nem jellemző módon hegyi várként épült, talán a közeli Honthoz képest új Nógrád és megyéjének létrejötté az uralkodóház nyugati szláv rokonságával is kapcsolatba hozható, Veszprémhez hasonlóan.

A bemutatott összefüggések arra figyelmeztetnek, hogy a korai magyar nyelvterületen belül adatolt szláv eredetű helyneveink igen tekintélyes része, illetve a szláv személynévekből magyar névadással keletkezett helynevek nem véletlenül jelentkeznek csak a 12–13. századi adatokban, ezekből nem lehet honfoglalás előtti szlávokra következtetni. Az adatainkból kirajzolódó szláv betelepülés valóban jóval kisebb arányú volt, mint a magyar nyelvterület széleire irányult hatalmas méretű népmozgás, azonban a magyar nyelvterület belső részein kimutatható zömében szórványos, néhány esetben kisebb nyelvi szigeteket alkotó szláv entitások kialakulására elégséges magyarázatot nyújt.

A 9–11. századi szláv lakosság földrajzi elhelyezkedése a Kárpát-medencében

Kristó a honfoglaláskor helyben talált és a későbbiek során bevándorolt szláv lakosságot történeti és helynévi alapon kísérelte meg elkülöníteni: „A nagy dilemma tehát az, hogy miként tudjuk elválasztani az »öslakosokat« és a bevándorlókat. Zsinórmérték vagy afféle különleges mágnes, amely automatikusan jelzi ezt, nem áll rendelkezésünkre. Mindamellettt léteznek olyan megfigyelések, amelyek segítik a véleményalkotást. A legfontosabb ezek közül, hogy amennyiben magyarok megszállta síkvidéken tűnnek fel szláv helynevek, nagy valószínűséggel régi szláv lakosságra gondolhatunk. Ez a helyzet pl. Bereg vagy Ung alföldi részén, az előbbiben Galgó, Helmec, Tarpa, Csaroda, Szernye, az utóbbiban Szenna, Szeretva, Merkóc, Sislóc, Pálóc stb. mutat korai szláv szubsztrátumra, a Tisza mentén pedig Szanda, Csongrád, Kurca, Kanizsa. E szláv nevű településeken a honfoglalás után még százötven–kétszáz évig szláv szó járhatta, majd a magyar környezet hatására – a kétnyelvűség állapota után – az itteni szlávság elmagyarosodott. Ezt természetesen a folyamat kezdeti szakasza miatt nem lehet egzakt módon bizonyítani, de két szempont emellett szól. Az egyik: a magyarok saját önálló névadásuk előtt, vagyis a 10. században a szláv víz- és településneveket átvették (ahol egyáltalán volt ilyen), de a szláv eredetű helynév környezetének mikrotoponímiáját (a határ-

¹⁰¹ Kiss, 1997. 1/710., 307., 204., 2/335., 338., 589. Letkés talán egy cseh szn-ből származtatható: 2/31.

¹⁰² Kristó, 2003. 87.

részneveket) már a magyarok alkották meg saját nyelvükön. A másik: a honfoglalás előtti szlávokkal ugyanaz történt a 11. században, mint a 13–14. századtól kezdve azokkal a magyarokkal, akik a szláv telepítések révén szláv környezetbe kerültek, márpedig e magyarokról biztosan tudjuk, hogy elvesztették nyelvüket.¹⁰³ Kristó elemzésének sarokpontja annak feltételezése, hogy a magyarok önálló névadása csak a 10. század végén indult meg, és ezt megelőzően pusztán átvették a szláv helyneveket, így azok mindenképpen korábbi eredetűek, mint a magyarok megjelenése. Három szempontból is bizonytalan azonban az elkülönítés e módszere. Elsőként megállapítható, hogy amennyiben a magyar helynévadás valóban csak a 10. század végén indult volna meg, a magyarok nem csupán a helyben talált, de a 10. század folyamán saját maguk által behurcolt vagy spontán módon bevándorolt szlávok alkotta helyneveket is használatba vették volna, tehát a kronológiai elkülönítés ezen az alapon aligha lehetséges. Másodszer a magyarok mozgó életmódról való áttérése, letelepülése hosszabb folyamat lehetett, kezdete, amint feljebb kifejtettük, már a 9. század közepére tehető. Helynévadásuk ezzel párhuzamosan, közvetlenül a honfoglalás után megkezdődhetett, helyneveik aligha csak a teljes életmódváltást követően, egy csapásra születtek meg tömegesen. Márpedig a honfoglalás előttinek sejtett szláv helynévanyag éppen a magyarok által lakott alföldeken feltűnően csekély számú! Harmadszor, amennyiben a magyarok életmódja nem kívánta volna meg, hogy más nevek hiányában saját elnevezéseket alkossanak, milyen célból vettek volna át meglevő szláv elnevezéseket? Könnyen belátható, hogy a helynévanyag csupán etnikai háttere alapján aligha kronologizálható, a magyarok által benépesített alföldek szláv helyneveinek csekély száma arra utalhat, hogy ott csak kisebb szláv csoportoknak maradtatott hely. Korántsem bizonyos emellett, hogy a magyar honfoglalás népmozgásai során mindegyik szláv csoport régi lakóhelyén maradt. Györffy György hívta fel arra a kutatók figyelmét, hogy: „A magyarok által megszállott terület korai szláv helynévanyagának történeti értékelésénél figyelembe veendő, hogy az általában a szláv–magyar együttélés időszakának, tehát a X–XI. századnak etnikai viszonyait tükrözi, ebből azonban csak fenntartással rekonstruálható az itt lakott szlávok IX. századi elterjedése.”¹⁰⁴

Kristó a szláv eredetű víznevek nagy száma alapján valószínűsítette többségüknek hosszabb idő alatt, már a magyar honfoglalást megelőző időkre is visszanyúló keletkezését: „A nyilván korántsem teljes lista mintegy 250 folyó-, illetve pataknevet foglal magában. Közülük nem kevés bizonytalanság a 10. század után keletkezett, de alapos a gyanú, hogy – amint erre a dunántúli Ablanc és Torna patakok 9. századból igazolható nevének továbbélése feljogosít – sok víznév már megvolt a 9. században (vagy azt megelőzően), és a magyarok a szlávoktól átvet-

¹⁰³ Kristó, 2003. 89–90.

¹⁰⁴ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. Bp. 1998. (továbbiakban: Györffy, 1998.) 5–6.

ték azokat.”¹⁰⁵ Tisztán logikai szempontból kétségkívül megalapozott feltételezés a kérdéses víznevek jelentős részének 10. század előtti keletkezésére gondolni. Kronológiai szempontból óvatosságra int azonban az a körülmény, hogy a 250 víz-névhez képest mindössze 2 bizonyosan 9. századi adatoltságú, de amúgy kétséges lokalizálású folyónév aligha jogosít a másik 248 név 9. századi meglétének valószínűsítésére, ehhez jóval nagyobb számarány szükségeltetne.¹⁰⁶ Ugyanez a probléma a korainak tekintett nazális helynevek felhasználásával: „Van azonban egy közvetett mód arra, hogy – ha a 9. századi létezését nem is, de – Kárpát-medencei szláv helynevek korai (9–11. századi) meglétét bizonyíthassuk. A szlávban ugyanis is a nazális (m, n) az ezredforduló körüli időben kiveszett, de az ennél korábban a szlávból még nazálisos formában átvett magyar helynevekben megmaradt.”¹⁰⁷ Nem bizonyítható tehát a felsorolt nevek 9. századi létezése, a nazálist tartalmazó 58 korai szláv névből 29 éppen a Dunántúlon szerepel, ott, ahol Kristó a nazális késői, 11. századi eltűnését valószínűsítette. A másik nehézség a vizsgált helynevek korlátozott földrajzi elterjedésében jelentkezik. A felsorolt 9–11. századi szláv eredetű víznevek zöme feltűnő módon az Alföld későn betelepült szélein helyezkedik el, a 17 névből összesen 10.¹⁰⁸ Ezzel szemben ugyanott magyar a nagyobbak közül a Vajas, a Sár, az Almás, a Körös, az Eger, az Ostoros, a Hortobágy, a Berettyó és a több száz hosszabb-rövidebb ér, amelyek között igen hosszú vagy bővizű vízfolyások is vannak. De a Dunántúlon sem nevezhető centrális elhelyezkedésűnek a zömében Vasból, Zalából származó víznévanyag. Ugyanez a helyzet a nazálisos helynevekkel.¹⁰⁹ A listából jól látszik, hogy a nevek döntő többsége

¹⁰⁵Kristó, 2003. 28–29.

¹⁰⁶A *Conversio* 9. századi helynévanyagának lokalizálási problémáira lásd például: Vékony Gábor: A Frank Birodalom délkeleti határvédelmének kérdéséhez. In: Komárom Megyei Múzeumok Közleményei 2. 1986. 43–75., Tóth Endre: A *Quinque Basilicae – Quinque Ecclesiae* helynevek lokalizálásához és értelmezéséhez. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs, 1991. 101–107.

¹⁰⁷Kristó, 2003. 30–31.

¹⁰⁸Dézna, Morác, Kalodva, Izgar, Kalna, Bisztra, Vitelnik, Lankó, Panyóca, Berzava.

¹⁰⁹Kristó, 2003. 30–31: „A Nyugat-Felvidéken: Galánta, Kompa, Szanda; a Kelet-Felvidéken: Pankota, Long (Sárosban), Berente, Long (Zemplénben), Szegilong; a Tisza és Erdély között: Dombó, Malonta, Pankota (Biharban), Long (Ugocsában); Erdélyben: Dombró, Dombó, Gambuc, Gerend (Tordában), Gerend (Hunyadban); az Alföldön: Dombó, Montaj, Visonta, Szanda, Szandalék, Dombóc, Pankota (Biharban), Lankó, Szond, Galambóc, Osztrumpa, Pankota (Zarándban); a Dunántúlon: Gunzna, Berente, Döbrönte, Koromla, Lendva, Loncove, Lendence, Dombró (Zalában), Galambok, Szompács, Langacs, Pankasz, Lanka (Vasban), Lankóc, Visonta, Dombród, Domboró, Dombó (Somogyban), Dombó(-vár) (Tolnában), Döbrönte, Szandak, Lonka (Baranyában), Dombó (Baranyában), Dombró (Baranyában), a Drávától délre: Dombó (Valkó-

erdős hegylábi, hegyvidéki vagy éppen erősen mocsaras, ártéri, a 11. század előtt bizonyíthatóan alig lakott tájakon jelentkeznek. Többségüknek jelentése is erre a természeti környezetre utal.¹¹⁰ A nevek másik nagy csoportja pedig magyar képzés szláv személynevekből, tehát a magyarok megjelenése előtt nem létezhetek.¹¹¹ Ez utóbbi problémára figyelmeztetett Hoffmann István is: „a hanghelyettesítést (magánhangzó és nazális kapcsolatát) mutató magyar nevek a 11. század előtt történt átvételre – s ennek megfelelően Kniezsa szerint szláv–magyar vegyes lakosságra – utalnak. E hangfejlődésnek a területi egyenetlenségeire azonban már maga Kniezsa is célzott, az újabb szláv nyelvtörténeti kutatások pedig azt bizonyították, hogy a Dunántúlon egykor fontos szerepű szlovén nyelvben a denazalizáció csak a 11. században kezdődött el, és főleg az északi nyelvjárásokban zajlott le későn. Ezt a körülményt a helynevek nyelvi rekonstrukciójában nyilvánvalóan nem lehet figyelmen kívül hagyni, mint ahogyan ennek megfelelően Kristó is módosította a Kniezsa által alkalmazott kronológiát. Ugyanakkor nem javította ki Kniezsának azt a hibáját, amely ennél is súlyosabb következményekkel jár: Kniezsa ugyanis ebbe a körbe bevonta a szláv személynévre visszavezethető magyar helyneveket is. Csakhogy a Berente, Döbrönte típusú nevek hangalakja legfeljebb a személynév korai átvételére utalhat, s ezekből a későbbi századokban bármikor alakulhattott a magyarban településnév. Az ilyen helyneveket 10–11. századi vagy annál is korábbi alakulásúaknak tekinteni tehát semmiképpen nem lehet, s így ebben a vonatkozásban alapvetően hibás Kristó felfogása, aki az e körbe tartozó neveket 9–11. századi átvételnek tartja.”¹¹²

A szláv eredetű víznevek és a nazális helynevek kronológiai szempontból tehát nem feltétlenül jeleznek 10. század előtti szláv jelenlétet, földrajzi elterjedés szempontjából pedig elsősorban a Kárpát-medence szélső területeire kiterjedő korai szláv jelenlétre utalnak.

Kristó a szláv eredetű névanyag földrajzi megoszlásáról a következőket állapította meg: „Fontos tanulság, hogy a szláv eredetű víznevek nagyjából arányosan oszlanak meg a Kárpát-medence különféle tájegységei között, talán csak az Alföldön található kevesebb. Ennek azonban alapvetően az az oka, hogy ebben a térségben jóval kevesebb is a vízfolyások száma, mint a hegyvidékeken.”¹¹³ „A szláv víz-

ban), Pacsinta, Dombró (Valkóban), Dombó (Szerémben), Dombró (Kőrösben).”

¹¹⁰ Dombró, Dombó, Dombóc, Dombród, Domboró, „tölgyes”, Long, Langacs „erdő”, Gambuc „gomba”, Gerend „emelkedés”, Lankó, Lanka, Lonka, Loncove „rét”, Galambok „mély”, Lendva, Lendüc, Lendence, „szűz föld, ugar, parlag” Kniezsa 2000. 372., Kiss, 1997/2. 26.

¹¹¹ A Berente, Döbrönte, Galánta, Malonta, Montaj, Pacsinta, Pankasz, Pankota, Szanda, Szond, Szandak, Szandalék és Visonta helynevek. Kniezsa 2000. 372–373.

¹¹² Hoffmann I., 2007. 87.

¹¹³ Kristó, 2003. 28–29.

nevek nagyjából egyenletes Kárpát-medencei elhelyezkedése arra mutat, hogy a honfoglaló magyarok mindenütt, minden nagyobb térségben találtak szlávokat.¹¹⁴ Kristó a 9–11. századi nazálist tartalmazó szláv helynevek esetében ugyanezt a jelenséget emelte ki: „E helyütt is azt tapasztaljuk, hogy jelenlétük – Dunántúltól eltekintve – nagyjából egyenletesen oszlik meg országrészenként, egyikből sem hiányoznak.”¹¹⁵ Kristó e megállapítása ellenére a szláv névanyag hiánya alapján nagyon ritkán lakott vagy lakatlan területnek minősítette az alföldeket: „Az itt élő népesség eléggé egyenletesen, ám igen alacsony népsűrűséggel az egész Kárpát-medencét belakta, bár nyilván bizonyos kisebb térségeket különböző okokból ténylegesen lakatlanul hagytak. Főleg olyan területek lehettek ezek, ahol a szláv helynévanyag igen gyér vagy hiányzik is (pl. az Alföld és Erdély egyes részein vagy Máramarosban).”¹¹⁶ A szláv eredetű víznévanyag és a 9–11. századi szláv helynévanyag földrajzi elterjedése azonban nem igazán egyenletes, hiszen például a Dunántúlnál kétszer nagyobb területű Nagyalföldön Kristó éppen fele anynyi (29:16) korai szláv helynevet tudott kimutatni. Ezek a nevek pedig nemcsak a Nagyalföldön, de a Dunántúlon is szinte kizárólag a széleken találhatók: Beregben, Ugocsában, Biharban, Zarándban, valamint Vasban, Zalában, Somogy déli szélén, Baranya déli szegélyén, nem pedig a Kisalföldön vagy a Mezőföldön. A 29 dunántúli nazálistos név döntő többsége az avar korban leletmentes vagy azonosíthatóan szláv leletanyagú területeken jelentkezik, ugyanúgy, mint az Alföldön jelentkező mindössze 12+4 helynév döntő többsége, éppígy a Felvidéken ismert 8 helynév, az erdélyi 5 névről nem is beszélve. Az a körülmény, hogy a korai szláv eredetű helynevek döntő többsége a korai magyar nyelvterület szélein, nem a belsőjében helyezkedik el, önmagában is arra utal, hogy a szomszédos szláv nyelvű területekről való folyamatos bevándorlás nyomai lehetnek ezek. Feltűnő, hogy még az olyan korai szláv névanyaggal bíró területeken is, mint például Szatmár nyugati fele, a Szamos alsó folyásvidéke, Tót, Orosz és Cseh családnevek tűnnek fel a középkori adatokban, akik nyilván nem századok óta éltek helyben.¹¹⁷ Az Alföld peremén már a 11. század előtt szláv–magyar érintkezés volt.¹¹⁸

A korai szláv lakosság tehát nem feltétlenül honfoglalás előtti eredetű.

Kristó a honfoglalás kori Kárpát-medence lakosságát döntő többségében szláv-nak határozta meg, amely nagyjából egyenletesen kitöltötte az egész későbbi magyar településterületet: „Úgy vélem: az egész medencére átlagban számított 0,7-es népsűrűség egyszerre elégséges és szükséges mérték, amely lehetővé teszi a to-

¹¹⁴ Kristó, 2003. 34.

¹¹⁵ Kristó, 2003. 30–31.

¹¹⁶ Kristó, 2003. 35.

¹¹⁷ Maksai Ferenc: A középkori Szatmár megye. Bp.1940. (továbbiakban: Maksai, 1940.) 34., 39–40., 57.

¹¹⁸ Maksai, 1940. 16.

ponímia átörökítését. Összefoglalva megállapítható, hogy a Kárpát-medencében a honfoglalás küszöbén számos államalakulatba szervezve (de bizonytalannal azon kívül is) különféle szlávok, avarok, onogurok, bolgárok, németek és gepidák éltek. A számbeli többséget mindenütt – kisebb-nagyobb avar, onogur és német szigetektől eltekintve – a szlávok alkották. Noha bizonyára még számosan beszéltek az itt lakók közül török és német nyelven, de a hosszú együttélés eredményeképpen főleg az avarok esetében számolhatunk nyelvi elszlávosodással. Nyelvi értelemben tehát még inkább nyomasztó volt a szlávok hegemóniája.¹¹⁹ Magam, számot vetve a nyelvtörténeti és a helynévi adatok kronológiai szempontból igen nagy, mintegy két évszázados intervallumot átfogó (9–11. század) datálási képességével, pontosításukhoz elengedhetetlenül szükségesnek tartom a régészeti adatok felhasználását. Régészeti adataink azért adnak erre lehetőséget, mert egy viszonylag kis területen egymástól merőben különböző régészeti kultúrák érintkezése zajlott le, még hozzá egy igen gyors változásokat hozó időszakban. A steppei eredetű avar kori török és vele hosszú ideig együtt, ám mégis elkülönülve élt szláv kultúra egyszerre került a Karoling feudális-keresztény kultúra peremzónájába, majd a honfoglaló magyarsággal egy újabb sztyepei eredetű kultúra rétegződött rá. Ennek következtében jól elkülöníthető mind a 7–9. századi avar és szláv, mind a 10. századi magyar és szláv településterület. A különböző régészeti kultúrák és a Kristó által bemutatott korai szláv helynévanyag összevetése a két jelenségcsoport szoros összefüggésére mutat rá. A 9–11. századi szláv helynévanyag döntő többsége Zemplén, Ung, Bereg és Ugocsa alföldi részein, a Szilágyságban a Kraszna mentén, Zalában előkerült 7–9. századi hamvasztásos szláv vagy avar–szláv birituális temetők közvetlen és tágabb környezetében jelentkezik, így joggal minősíthető 10. század előtti. A Tisza mentén, Csongrád körül és másutt feltűnő korai szláv névanyag szintén lehet 10. század előtti, de a névanyag szórványos jellege és a hamvasztásos temetők hiánya megengedi annak valószínűsítését is, hogy az írott forrásokban fennmaradt 9. századi délszláv bevándorlás legészakabbra jutott csoportjainak nyomait lássuk benne.¹²⁰ A kronológiai helyzet bizonytalansága mellett a korai szláv helynevek földrajzi helyzete sem közömbös tehát, a betelepülés régészeti bizonyítékai kisebb részüknek 9. századi vagy azt megelőző, nagyobb részüknek 10. századi, esetleg

¹¹⁹ Kristó, 2003. 35.

¹²⁰ Az avar kori szlávokra lásd: Bóna, 1968–69. 115–120., Takács Miklós: A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről). In: Századok (1997/1), 168–215.; Bóna István: Daciától Erdőelvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korában. (271–895). In: Erdély rövid története. Főszerk.: Köpeczi Béla. Bp. 1993. 61–98.; Wolf Mária: A Felső-Tisza vidék 9. századi szláv emlékei. In: Honfoglalás és régészet. Szerk. Kovács László. Bp. 1994. 124–128.; Révész László – Wolf Mária: Előzetes jelentés a zemplénagárdi 7–9. századi hamvasztásos temető ásatásáról. In: Az Alföld a 9. században. Szeged, 1993. 101–109.

11. század eleji létrejöttét valószínűsítik, amint ezt az ismert 7–9. és 10–11. századi régészeti lelőhelyek és a Kristó által felsorolt helynevek földrajzi elhelyezkedése világosan jelzik.¹²¹

A 10–11. századi szláv nyelvű csoportok pontosabb földrajzi elhelyezkedésének megállapítására két helynévadási jelenség is alkalmasnak látszik. Kálmán Béla a magyar vízközneveket vizsgálva a nagy gyakoriságuk következtében szóföldrajzi szempontból legtöbb tanulsággal szolgáló „patak” és „ér” vízköznevekre hívta fel a figyelmet. A patak igen gyakori az északi megyékben, ugyanakkor bár egyéb adatok bőven vannak, nem fordul elő víznevekben a Kisalföldön és a Nagyalföldön. Ezzel szemben az ér elsősorban az alföldi megyékre jellemző. Kálmán szerint mindez arra utal, hogy a lassú folyású, alsószakasz-jellegű kisebb folyóvizeket inkább az ér, a felső- és középszakasz-jellegűeket inkább patak néven nevezték őseink, bár ebben erősen közrejátszhatott a nyelvjárási megoszlás is.¹²² Kálmán az ér és a patak nevek használata háttérben egyrészt a megnevezett vízfolyások eltérő földrajzi helyzetéből adódó jellegbeli különbségét, másrészt nyelvjárási eltéréseket vélelmezett. Hoffmann István valószínűsítette utóbbi átvételének a korai szláv népesség jelenlétével való összefüggését, de hangsúlyozta ugyanakkor a magyarok körében való gyors terjedését is. Átvétele a 11. század közepe előtt mindenképpen megtörtént, talán már a 10. században, a magyarba közszóként került, a 13. századra pedig legáltalánosabban használt vízköznevünké vált, több korábban elterjedt magyar közszót kiszorítva (jó, ügy). Elemzése értékét korlátozza annak csupán 39 Árpád-kori megyére való kiterjedése.¹²³

Saját vizsgálatomat igyekeztem Hoffmann tanácsát követve kiterjeszteni a magyar nyelvterület minél nagyobb részére, valamint a vízrajzi köznévyanyag többi elemére és összevetésképpen a 19–20. századi anyag áttekintésére is. A Hoffmann által végzett gyűjtést több hiányzó megye anyagával egészítettem ki, és összevettem Kálmán korábbi eredményeivel. Elemzésem alapján jól felismerhető egy településtörténeti jelenség.¹²⁴ A „patak” köznévy használata a középkori adatok alapján három földrajzi régió területén mutatható ki, a Felvidék középső és keleti részén, Erdély hegyvidéki területein, valamint az Alpokalján. Szembetűnő, hogy mindhárom régióban ismert 7–9. századi szláv régészeti anyag, a felvidéki erdőzónában, a Felső-Tisza vidékén, a Kraszna mentén, Dél-Erdélyben, Kelet-Zalában,

¹²¹ Szentpéteri, 2002. térképek, Kiss, 1985., térképek.

¹²² Kálmán Béla: Helynévkutatás és szóföldrajz. In: Nyelvtudományi Értesítő 58. 1967. 344–350. (továbbiakban: Kálmán, 1967.) 345–347.

¹²³ Hoffmann István: Patak. In: Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Szerk.: Hajdú Mihály – Keszler Borbála. Bp. 2003. 664–673. (továbbiakban: Hoffmann I., 2003.) 670–671.

¹²⁴ Lásd I. táblázat. A magyar vízköznevek elterjedése.

valamint az Alpok legkeletibb völgyeiben egyaránt.¹²⁵ Ezért, bár korántsem azonos területi elhelyezkedést megállapítva, de egyet kell értenem Šmilauerrel abban, hogy a „patak” köznevünk a helyben talált szlávoktól kerülhetett elsődlegesen a magyarba. Adott volt ugyanis az átvétel elsődleges formája, a közvetlen együttélés két különböző nyelvű népesség között. Hoffmann szerint ugyan e szlávok megtelepülésének időpontját igen nehéz meghatározni, ám a 7–9. századi szláv régészeti leletanyag e tekintetben jó támpontokat nyújt. Aligha kereshető tehát a 10. század előtt itt élt szláv lakosság lakóhelye az alföldeken, ahol a „patak” köznév teljességgel ismeretlen volt. Az átvétel vázolt módját erősíti az a jelenség is, hogy a több száz névből álló vizsgálati anyag ugyan az Árpád-kor egész időszakából származik, az egyes víznév típusok mégis földrajzilag elkülönülve, ugyanazokon a területeken jelentkeznek, ami használatuk állandósulására utal. Az újkorban az alföldeken továbbra sem volt jellemző a „patak” név használata, azonban a belső hegyvidéki jellegű körzetekben kimutatható jelentős mértékű térnyerése. Az idegen eredetű „patak” szó a magyarság ismert nyelvhasználati egysége ellenére sem terjedt el a köznyelvi használatban konkrét vízfolyások nevéként az egész nyelvterületen. Részben magyarázhatja ezt a jelenséget a megnevezett vízfolyások eltérő jellege, azonban ez a minőségi különbség sok esetben nem jelentkezik, kifejezetten gyors vízfolyások is szerepelnek „ér” néven, és megfordítva, síkvidékeken is feltűnik a „patak” köznév. Fenti megállapításainkat jól kiegészíti Póczos Rita elemzésének eredménye a Garam és az Ipoly víznévrendszerének magyar eredetű rétege vonatkozásában. A teljes hosszában hegy- és dombvidéki környezetben elhelyezkedő Ipoly vízvidékén kizárólag a „patak” köznév fordul elő, míg az alsó szakaszán síkvidéken haladó Garam mellékvizvei a „sár”, illetve „ér” nevet viselik, és csak a szláv eredetű víznevek kiegészítő névrészeként szerepel a „patak”.¹²⁶ Sokatmondóan egészíti ki e megállapítást az a megfigyelés, hogy a Garam vidékén a szláv eredetű neveket a magyar használók általában alaki változás nélkül vették át, az Ipoly környékén viszont a szláv eredetű nevek szerkezetileg idomultak a magyar névrendszerhez.¹²⁷ Településtörténeti szempontból arra gondolhatunk, hogy míg az Ipoly dombvidékén a(z ismeretlen) kezdetektől szlávok és magyarok együtt éltek, kétnyelvűség állt fenn, addig a Garam alföldi síkján nagyon kevés szlávot találhattak eleink.

Az alföldi nagy folyók árterületén rendkívül sűrű volt a vízhálózat, Kálmán Béla az Árpád-korból 250 ér, fok, sár és víz nevet viselő, tehát kétségtelenül magyar

¹²⁵ Lásd a 120. lábjegyzetet.

¹²⁶ Póczos Rita: A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei. In: Helynévtörténeti Tanulmányok 1. A Magyar Névtárhívum Kiadványai 8. Debrecen, 2004. 105–127. (továbbiakban: Póczos, 2004.) 109–110.

¹²⁷ Póczos, 2004. 125.

névadású vízfolyást tudott kimutatni.¹²⁸ A magyar vízköznevek kizárólagos használata az alföldeken arra utalhat, hogy a magyarok egyedül vagy csak igen kis számú szláv népességgel együtt élhettek a kérdéses területeken. A török eredetű víznevek viszont éppen az alföldi területeken jelentkeznek, hasonlóan a magyar eredetű nevekhez. Következésképpen ennek alapján éppúgy nem lehetséges az avar kori törökök nyelvi elszlávosodására következtetni, ahogy az ugyanott élt, a helyükre költözött magyarok esetében sem történt ez meg. Kristó elemzése a szláv névadású víznevek kis számát kimutatva félreérthetetlenül jelzi tehát a szláv nyelvi szubsztrátum hiányát a magyar nyelvterület legnagyobb részén. Kálmán Béla térképábrázolása szemléletesen mutatja az ér és a fok köznevek elterjedésének a korai magyar nyelvterülettel való szoros összefüggését, ugyanakkor a patak köznévnek az elsősorban szlávoktól lakott vidékeken való jelentkezését az Árpád-korban.¹²⁹

Az Árpád-kori Borsod vármegye helynévanyagát vizsgálva ismertem fel azt a jelenséget, hogy szláv személynévekből magyar névadással keletkezett helynevek az adatoltan szlávok által is lakott hegyvidéki területeken jelentkeznek elsősorban, a döntően magyar névanyagú vidékeken alig.¹³⁰ Ez a jelenség arra utalhat, hogy a betelepülő, esetleg helyben talált szláv csoportoktól történt közvetlen átvétellel összefüggésben keletkezettek elsődlegesen szláv személynévekből magyar névadással helynevek, párhuzamos névadás révén. A két bemutatott nyelvi jelenség tehát a szláv nyelvű népesség elterjedésére vonatkozóan hasonló következtetések levonását engedi meg. Jelentősebb tömegű szláv lakossággal a 10–11. század folyamán csak ott érintkezhetek közvetlenül a magyarok, ahol a szlávoktól átvett „patak” köznév a folyóknál kisebb vízfolyások szinte kizárólagos megnevezésévé vált, lényegében a szláv személynévekből származó helynevek elterjedésével megegyező, vegyes lakosságú területeken. Másutt legfeljebb szórványos, a sztyeppei eredetű népesség (török vagy magyar) által sűrűn lakott területekre bevándorolt szláv csoportokkal számolhatunk, akik névadásuk nyomait elsősorban áttételes módon örökíthették át.¹³¹

Komoly súllyal esnek latba a nagyobb tájegységek nevei a névadók etnikai hovatartozása szempontjából. A kora Árpád-korban forrásainkban feltűnő tájnevek nem mutatnak túl nagy változatosságot. Legjellemzőbb a füves síkságok meg-

¹²⁸ Kálmán, 1967. 345–347.

¹²⁹ Lásd „1. térkép. A magyar vízköznevek elterjedése az Árpád-korban.”

¹³⁰ Lásd erre 2. térkép. A magyar és a szláv népesség települési rendje az Árpád-kori Borsod megyében.

¹³¹ A bemutatott helynévi jelenségek alapján 11. század előtti szórványos szláv lakosság kimutatására kitűnő példát nyújt a borsodi Tisza mente. Itt a két nazális szláv helynév (Montaj, Szandalék) mellett szláv személynévből származó településnév is megtalálható (Tiszababolna), valamint szláv eredetű vízköznév is több esetben jelentkezik (morotva), a helynévanyag szinte kizárólagosan magyar eredete mellett.

nevezésére általánosan használt „Mező” köznévi volt, amelyek csak a későbbiekben váltak igazán egy-egy tájegység tulajdonnévé, amikor kialakultak a ma is ismert kéttagú nevek: győr-soproni Mező, Komárom északi felén Mező?, (Mező[föld], borsodi Mező[ség], bihari Mező[ség], békési, csanádi, aradi Mező, Makszond-mező, krassói Mező, erdélyi Mező[ség]).¹³² A homokos talajú tájakat „Homok” néven emlegették, a Duna-Tisza között Pesttől Csongrádig és Bodrogbán is (Mezőhomok).¹³³ A nedvesebb, vízjárta réteket a „Sár” névvel illették, ilyenek Biharban és Békésben a Nagysár és Tordasára, a bácsi Duna mentén a Sár, a Sár (víz) mentén Fejérben, a Nagysár Soltban.¹³⁴ Ezek később több esetben az árterekre vonatkozó „rét” utótaggal bővültek.¹³⁵ Igen jellegzetes tájnévadási mód volt még a folyók közötti területeknek a közrezáró folyók nevéből a „-köz” utótaggal képzett elnevezése, mely nevek később a kisebb folyók nevére rövidültek (Csallóköz, Sárköz Soltban és Tolnában, Bodroköz, Cserőköz, Körösköz stb.).¹³⁶ A hegyvidékeket is általában csak az „erdő” köznévi jelölte, amelyek szintén csak később nyerték el megkülönböztető kiegészítésüket (Zselicerdő, Bakonyerdő, Vérteserdő, Piliserdő, Mátraerdő, Nagyerdő, Feketeerdő, Igyfan-erdő, Erdőhát).¹³⁷ Csak néhány esetben ismerünk nagyobb területre értett egyedi tájneveket a korai időből. Ilyenek a Kemej, Nyír, Szilágy, Beszterce, Szörény, Somogy, Ormán tájnevek.¹³⁸ Ez utóbbi egyedi névadások hátterében vélhetően az adott táj olyan sajátossága áll, amely a nagy területű alföldekre általánosan jellemző felszíni formáktól, illetőleg növényzettől eltérő képet mutatott, amelyet a lakosság érzékelt.¹³⁹ Az egyező tájnevek

¹³² Györffy, 1963. 735., 569., 493., 835., 163.; Györffy, 1987. 564.; Györffy, 1987. 306., 395., 469., 544.

¹³³ Györffy, 1963. 881., 696.; 1987. 322–323.; Kristó Gyula: Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. In: Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19. Szeged 2003. (továbbiakban: Kristó, 2003. 38–39.)

¹³⁴ Juhász Dezső: A magyar tájnévadás. In: Nyelvtudományi Értekezések 126. Akadémiai Kiadó, Bp. 1988. (továbbiakban: Juhász, 1988. 25.) Györffy, 1963. 569., 493., 201.; Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. Bp. 1987. (továbbiakban: Györffy, 1987.) 322.

¹³⁵ Györffy, 1963. 835.; Györffy, 1987. 322.

¹³⁶ Juhász, 1988. 15.; Kristó, 2003. 18–20.

¹³⁷ Kristó, 2003. 36.; Györffy, 1963. 40., 248., 570.; 1987. 207., 322.; 1987. 97., 325., 457., 460.

¹³⁸ Györffy, 1963. 248., 569.; Kristó, 2003. 24., 39., 40–41., 49–50.

¹³⁹ Az alföldek egészétől eltérő természetföldrajzi jellemzők névadási szerepe némileg ellentmond Kristó, 2003. 49. a nagy tájnevek hiányát a közrendűek szűk mozgásterével magyarázó felfogásának, hiszen a megkülönböztetés a természeti környezet eltérő mivoltának érzékelésével magyarázható csak. Talán az itt élőknek más tájegységekhez képest eltérő, például mozgékonyabb életmódja kereshető a jelenség hátterében.

használata a korai időben a lakosság kis mobilitásával magyarázható, nagyobb távolságú helyváltotatást csupán a népesség csekély hányadának életmódja igényelt, így széles körben használt önálló névalakok nem alakultak ki.¹⁴⁰ A népesség zömének földhöz kötött állapota, amely a tájnevek csekély változatossága mögött kereshető, jól egyeztethető az Árpád-kori népesség döntő hányadának szolgarendőségével, illetőleg kötött szabadságával, mely utóbbi egy adott földbirtokhoz vagy közigazgatási egységhez elszakíthatatlanul kapcsolta az érintetteket. E jogi állapot manifesztálódhatott abban a jelenségben, hogy a későbbiekben többnyire éppen a megyenevek formálódtak nagytáj-nevekké (Szaláság, Bácska, Bihar).¹⁴¹ Az elsőként latin nyelven 1075-ben, majd Anonymusnál már magyarul is feltűnő Erdőelü/Erdély egységes nagytáj neveként csak a magyarban létezett, idegen megfelelőjéről nem tudunk, a magyarokhoz hasonlóan egész területén megtelepült románok a magyar eredetű 'Ardeal' alakot használták.¹⁴² Ezzel szemben a szlávok lakta Szlavónia analógiásan *Drárael/*Drávántúl alakúnak feltételezhető magyar névalakjának földrajzi szinonimája a 'Szlavónia' név, éppígy (részben) a magyarul Havaselve/Havasalföld néven ismert nagytáj román 'Munténia' neve.¹⁴³

Feltűnő, hogy idegen eredetű név alig jelentkezik a tájnevek sorában, ami azért meglepő, mert, amennyiben létezett volna ilyen, kitűnően alkalmas lehetett volna a megkülönböztetésre a magyar névhasználók számára.¹⁴⁴ Számos esetben, különösen a víznevek esetében igazolható, hogy a magyarok átvették a már létező idegen neveket, éppúgy, mint bárhol másutt az újonnan érkezők, bizonyosan túrkörfordításra utaló neveket nem ismerünk. A különböző szláv népek esetében is jól adatolt a füves síkságok „polje” neve (pl. Turopolje), de jellegzetesek az erdő „suma” nevéből képezett tájnevek is a szláv nyelvekben (pl. Sumava, Šumadija).¹⁴⁵ A Kárpát-medence belső területein azonban nincsen nyoma ilyen elnevezéseknek, az alföldek, domb- és hegyvidékek nevei döntő többségükben magyarok, a tájnevek között alig akad esetleg idegen névadásúnak tekinthető (pl. Ormán),¹⁴⁶ kis számban előfordulnak idegen eredetű köznevekből valószínűleg magyarok által adott nevek (pl. Pilis).¹⁴⁷ Jellegzetes a szláv nyelvekben is a folyók által közbezárt területek elnevezése az egyik érintett vízfolyásról (pl. Međimūrje),¹⁴⁸ ám a magyar

¹⁴⁰ Kristó, 2003. 49.

¹⁴¹ Juhász, 1988. 10., 24., 27.

¹⁴² Györffy, 1987. 99. 10. lj.

¹⁴³ vö. Kristó, 2003. 25–28. és Kiss, 1997. 2/576.

¹⁴⁴ vö. Juhász, 1988. 14.

¹⁴⁵ Kiss, 1997. 2/502., 687.

¹⁴⁶ Kiss, 1997. 2/284.

¹⁴⁷ Kiss, 1997. 2/346–347.

¹⁴⁸ Kiss, 1997. 2/ 687., 502., 165.

nyelvterületen belül nincsen nyoma víznevekből szláv képzéssel alkotott tájneveknek, ellenben tömegesen szerepelnek okleveleinkben a magyar névadású folyamköznevek nagyobb és kisebb területek megjelölésére egyaránt.¹⁴⁹

Véleményem szerint mindezekből arra következtethetünk, hogy a korai magyar nyelvterületen belül nagyobb, összefüggő területen élő szláv lakossággal aligha találkozhattak elődeink, csak kisebb szórványos szláv csoportok élhettek a zömében valószínűleg török nyelvű steppei eredetű őslakosság között. A szélső területeken azonban jelentős szláv népesség nyomai mutathatók ki már az avar kortól kezdve régészeti úton, majd az Árpád-kortól a Kristó által bemutatott módon az írott forrásokban megőrzött helynévanyag segítségével.

Szakirodalom az 1. táblázathoz

Drótos Eszter: A 'folyóvíz' jelentésű földrajzi köznevek az ómagyar kor helyneveiben. (DE-BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék – szakdolgozat) Debrecen, 2009.

Hoffmann István: Patak. In: Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály – Keszler Borbála. Bp. 2003. 664–673., 669–670.

Holub József: Zala megye középkori vízrajza. Zalaegerszeg, 1963. 64–65.

Maksai Ferenc: A középkori Szatmár megye. Bp. 1940.

Mikešy Sándor: Szabolcs vármegye középkori víznevei. Bp. 1940.

Milleker Bódog: Délmagyarország középkori földrajza. Temesvár, 1915.

Pais László: A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza. A Magyarságtudományi Intézet Évkönyve 1941–42. 68–114.

Kézirat munkánk, Somogy megye településhálózata a 6–16. században.

¹⁴⁹Lásd ezekre Kristó, 2003. 18–20.